

**НАУКОВО–ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ КОЗАЦТВА
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
ВІДДІЛ ІСТОРІЇ КОЗАЦТВА НА ПІВДНІ УКРАЇНИ
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
ОДЕСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
імені І. І. МЕЧНИКОВА**

**INSTITUTE OF HISTORY OF UKRAINE
NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
RESEARCH INSTITUTE OF COSSACKS
THE DEPARTMENT OF COSSACK HISTORY IN THE SOUTH OF
UKRAINE
THE DEPARTMENT OF HISTORY OF ODESA I.MECHNYKOV
NATIONAL UNIVERSITY**

**ЧОРНОМОРСЬКА МИНУВШИНА
CHORNOMORS'KA MYNUVSHYNA**

**Записки Відділу історії козацтва на Півдні України
The transactions of Department of Cossack History in the South of Ukraine**

**Випуск 10
Volume 10**

**Одеса - 2015
Odesa – 2015**

ББК 63.3(4Ук)
Ч 494
УДК 94(477)

Редакційна колегія:

академік НАН України, д.і.н. Смолій В.А. (голова колегії),
д.і.н. Бачинська О.А. (відповідальний редактор), к.і.н. Вінцовський Т.С.,
д.і.н. Гончарук Т.Г. (відповідальний секретар), д.і.н. Гуржій О.І., д.і.н.
Діанова Н.М., д.і.н. Дзиговський О.М., д.і.н. Кульчицький С.В., д.і.н.
Кушнір В.Г., д.і.н. Леп'явко С.А., к.і.н. Мисечко А.І., к. філос.н. Мулява В.С.,
к.і.н. Новікова Л.В. (редактор англійського тексту), к.і.н. Полтораки В.М., к.і.н.
Серета О.Г., д.і.н. Чухліб Т.В., д.і.н. Цисельський Т. (Опольський ун-т,
Польща).

Затверджено до друку Вченою радою
Інституту історії України НАН України
(протокол № 10 від 17.12.2015 р.)

Рецензенти:

д.і.н. Брехуненко В.А. (Інститут української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України, зав. відділом історії і теорії археографії
та споріднених джерелознавчих наук);

д.і.н. Гончарук Г.І. (Одеський національний політехнічний університет, зав.
кафедрою історії та етнографії України);

д.і.н. Михайлуца М.І. (Одеський національний морський університет, зав.
кафедрою українознавства, історико-правових та мовних дисциплін).

ч 494 Чорноморська Минувшина: Записки Відділу історії козацтва
на Півдні України / під. ред. Смолій В.А. – Одеса: Бондаренко М.О.,
2015. – 118 с.
ISBN 978-617-7261-66-6

Обкладинка: Козацький загін у поході (Альбом “З української старовини”
М. Самокиша, С.Васильківського).

***Свідоцтво Міністерства юстиції України про державну
ресстрацію друкованого засобу масової інформації
КВ №17749-6599Р від 04.05.2011***

***Відповідно до ліцензійного договору № 303-05/2013 від 31
травня 2013 р.***

***збірник включений до міжнародної наукометричної бази
РИНЦ (Російський індекс наукового цитування).
http://elibrary.ru/title_about.asp?id=37812***

ISBN 978-617-7261-66-6

©Автори статей, 2015

**Збірник присвячується першій писемній згадці
про Хаджибей – 1415 р. та відповідно 600-річчю Хаджибею - Одесі¹**

СТАТТІ

УДК 94(477) «1687-1699»

Тарас Чухліб

**ІВАН МАЗЕПА ЯК ПОЛКОВОДЕЦЬ:
ВІЙСЬКОВІ ПОХОДИ ДО ХАДЖИБЕЮ, ПІВНІЧНОГО
ПРИЧОРНОМОР'Я та КРИМУ в 1687 – 1699 рр.**

В статті розкривається питання про сухопутні та морські походи козаків Українського гетьманату у Північне Причорномор'я та Крим у 1684 – 1699 рр., роль в організації та здійсненні цих походів гетьмана Івана Мазепи. З'ясовано, що в російсько-турецькій війні 1686-1700 рр., в якій були зацікавлені й сусідні країни – Річ Посполита, Австрійська імперія та інші, козаки зіграли одну з провідних ролей, а європейські монархи гідно оцінили Івана Мазепу, як видатного полководця кінця XVII ст. у війні з Османською імперією. Важливість цих здобутків стає особливою напередодні Великої Північної війни 1700-1721 рр.

Ключеві слова: гетьман Іван Мазепа, Хаджибей, Крим, Північне Причорномор'я, козаки.

Європейська програма дій, яка була вироблена державами Священної Ліги² протягом 1684 – 1686 рр. передбачала військові походи козацтва Правобережної та Лівобережної України (як під контролем Речі Посполитої та Московської держави, так і самостійних), а також Запорозької Січі проти татар та інших мусульманських васалів Стамбула у Північному Причорномор'ї, Криму та на землях Молдавії. Включно до кінця XVII ст. Український гетьманат на чолі з Іваном Мазепою брав активну

¹ Постанова Верховної Ради України від 11 лютого 2015 р. (№ 184-VIII) про святкування ювілейної дати «600 років з часу першої писемної згадки про місто Одесу (1415)».

² Міжнародний наступально-оборонний союз, який був підписаний 5 березня 1684 р. в австрійському місті Лінц між Австрійським царством, Венеціанською республікою, Річчю Посполитою та Апостольською столицею. Був направлений проти Високої Порту. Згідно з його умовами, австрійський цар і польський король мали надати сухопутне військо, а венеційський дожа – морський флот для війни з турками. Католицький Рим мав фінансувати усі військові операції. Учасники Священної Ліги домовлялися відвоювати в Османів утрачені раніше території. Австрійський імператор повинен був спрямовувати свої сили проти турків в Угорщині та на всій території Подунав'я. Венеціанський дож мав здобути Далмацію, Грецію та острови в Середземному морі. Річ Посполита зобов'язувалася повернути «Поділля з Кам'янцем і Україною» (*«Cameneco ett Podoliae ae Ukrainae vindicandis incumbent»*), а також спрямувати свої війська до Північного Причорномор'я. Окрім того, країни Священної Ліги не могли укладати мирних угод з ворогами своїх союзників та повинні були добиватися вступу до Ліги Московського царства. Однією з головних умов входження Московії до Священної Ліги стало підписання «Вічного миру» з Річчю Посполитою у 1686 р.

участь у боротьбі християнської коаліції європейських країн проти Османської імперії.

Після того як у серпні 1687 р. війська турецького візира Сулеймана потерпіли поразку від військ Габсбургського царства під Мохачем, Відень нарешті опанував більшою частиною Угорщини. У результаті цього відбувся заколот у середовищі османських воєначальників та зміщення з престолу довголітнього турецького султана Мегмеда IV Авджи³, місце якого обійняв Сулейман II. У 1688 р. Відень все ж таки припинив воєнні дії з турками, адже у цей час розпочався конфлікт між Австрією та Францією. Перед загрозою війни на два фронти цар йде на переговори зі Стамбулом, до яких з його боку долучається Польща та Венеція. Одночасно Річ Посполита проводить сепаратні переговори з турками і Кримським ханством. Особливу роль у цих дипломатичних комбінаціях відіграло Французьке королівство, яке хотіло спрямувати Варшаву проти Австрійської імперії та її союзників. Ще перед тим французький король Людовік XVI виступав, як посередник між польським королем і турецьким султаном у справі повернення Речі Посполитій Кам'янець-Подільського. У цей самий час Ян III Собеський знову повертається до ідеї оволодіння Молдавією та Волощиною, що вимагало військової допомоги українського козацтва не лише з Правобережжя та Лівобережжя, але й Запорозжя⁴.

Московська держава продовжувала виконувала свої зобов'язання як члена Священної Ліги, які взяла на себе від часу укладення Вічного миру 1686 р. з Варшавою. Головним чином, це лягло великим військовим та матеріальним тягарем на Батурин, який перебував у політичній залежності від Москви. Після невдалого Кримського походу 1687 р. протягом вересня-жовтня 1688 р. лівобережний охотницький полк Іллі Новицького разом з козаками Переяславського полку за наказом гетьмана І. Мазепи атакував турецьку місто-фортецю Очаків. Українці спалили посад міста й взяли у полон значну кількість татар. Тоді ж за наказом царів Івана та Петра і розпорядженням гетьмана І. Мазепи у гирлі

³ Про відносини Українського гетьманату з Османською імперією у 1648 – 1687 рр. див. нашу статтю: Чухліб Т. «Цар Турецький дозволяє Козацькому Війську та його державі плавати по Чорному морю...»: політичні відносини українських гетьманів з султаном Мегмедом IV Авджи // Україна в Центрально-Східній Європі / Відп. ред. В. Смолій. – Вип.9 – 10. – К., 2010. – С.93 – 135. Див. також: Він же. Respublica Christiana – Terra Cossacorum – Pax Orient: Козацька держава у міжцивілізаційному просторі Сходу та Заходу // Україна крізь віки. Зб. наук. праць на пошану академіка НАН України В. Смоляй. – К., 2010. – С.354 – 369.

⁴ Станіславський В. Запорозька Січ і Річ Посполита. 1686 – 1699. – К., 2004. – С.79 – 80; Чухліб Т. Козаки і яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500 – 1800 рр. – К., 2010. – С.337 – 339.

річки Самари спорудили Новобогородицьку фортецю, яка б не лише обороняла Україну та Московію з півдня, але й слугувала б військовою базою для підготовки нових походів на володіння Кримського ханства.

Протягом березня-червня 1689 р. Москва і Батурин здійснили другий великий похід з метою завоювання Криму. На той час об'єднана армія нараховувала 140 тисяч чоловік, з них 100 тис. московського війська і 40 тисяч козаків Лівобережної України, головне командування над якими здійснював І. Мазепа. Ця грандіозна військова операція, незважаючи на локальні перемоги над окремими татарськими загонами, також закінчилися невдачею. Її причина полягала, насамперед, у невідповідності московських військ до війни з кримською кіннотою та довгочасного перебування в умовах степу, де за відсутності спеціальної тилової служби було складно поповнювати запас провіанту і фуражу. Проведення цієї кампанії не дало змоги кримському ханові допомогти турецьким військам на Дністрі, Пруті й Дунаї, а також сприяло успішним діям венеціанського флоту проти кораблів Османської імперії на Середземному та Чорному морях⁵. Адже турки змушені були тримати значні сили свого флоту для оборони причорноморського узбережжя. У зв'язку з Кримським походом 1689 р. московсько-українського війська султан відмовився від наступальних дій на Балканах, а також змушений був перекинути частину своєї дунайської армії для посилення фортець у Північному Причорномор'ї та Криму⁶.

Однак українське козацтво продовжувало проводити розвідувальні бойові дії на берегах Чорного моря. У вересні 1689 р. сотник Полтавського полку Іван Ковальчук разом з кількома сотнями воював в урочищах Кочубея (Хаджибея) на шляху між Білгородом (Ак-Керманом) та Очаковом. Як засвідчував гетьман І. Мазепа у своєму листі за 19 жовтня 1689 р.: «Пішов у Дикі поля по моєму наказу ватаг Іван Ковальчук з товариством для вчинення промислів над неприятелями бусурманами, і будучи він на шляху Очаківським до Білого города на урочищах Кочубея...»⁷.

З початком останнього десятиліття XVII ст. було розпочато проведення спільних військових операцій козацьких полків з Лівобережної та Правобережної України, а також Запорозької Січі та Слобожанщини проти татар і ногайців⁸. Кримські татари не лише

⁵ Разин Е. История военного искусства XVI – XVII вв. – СПб.; М., 1999. – С.262.

⁶ Бабушкина Г. Международное значение крымских походов 1687 и 1689 гг. // Исторические записки. – Москва, 1950. – №33. – С.158 – 172.

⁷ Листи Івана Мазепи/ Упор. В. Станіславський. – Т.1: 1687 – 1691. – К.,2002. – С.361.

⁸ Чухліб Т. Українське гетьманство у війні європейської Священної Ліги з Османською імперією 1684 – 1699 рр. // Terra Cossacorum: студії з давньої і нової історії України.

здійснювали постійні напади на українські землі, але їй дієво допомагали туркам воювати з Австрійською імперією та її союзниками у Центральній та Південно-Східній Європі. Однією з перших таких кампаній стала участь підрозділів С. Палія та козаків з Переяславського полку Лівобережної України у битві з татарами, яка відбулася у травні 1690 р. на р. Тікич поблизу Білої Церкви. Наприкінці червня того ж року гетьман Мазепа наказав компанійському полковнику І. Новицькому готуватися до спільного з правобережцями походу на турецьку фортецю Кази-Кермен у пониззі Дніпра. З боку Лівобережжя в цій операції, яка відбувалася з 22 липня до 16 серпня 1690 р., взяла участь близько 4 тисяч компанійців та сердюків, козаки Переяславського і Лубенського полків, а зі сторони Правобережжя – тисячний підрозділ С. Палія⁹.

У липні 1690 р. об'єднані українські війська під керівництвом генерального осавула Івана Ломиковського знову атакували Очаків. Саме у цей час козаки воювали з татарами в околицях Хаджибею. «Іван Ковальчук з товаришами у сімдесят чоловік перебуваючи за турецьким городом Очаковим в урочищі Пересип (поблизу Хаджибея. – Т. Ч.) побили татар із Криму»¹⁰, – так оцінював цю локальну військову операцію сам І. Мазепа. Цього ж року козаки вінницького полковника Самуся (Самійла Івановича) воювали з татарами поблизу Білгороду і Килії. Основним методом боротьби з турками і татарами у цей час стали рейди, в ході яких по опорних пунктах та місцях зосередження противника наносилися блискавичні удари¹¹. Такі військові дії проти володінь Османської імперії в Північному Причорномор'ї планувалися країнами-учасницями антитурецької коаліції й, головним чином, організовувалися в гетьманській канцелярії І. Мазепа.

З огляду на військові інтереси Священної Ліги та підписані угоди, у березні 1691 р. австрійські та польські дипломати у Москві вимагали від царського уряду розпочати черговий похід на Кримське ханство, щоб відволікти сили Османської імперії з театру бойових дій на Балканах. Поки планувалося організувати третій напад на Крим, майже трьохтисячний корпус українського козацтва з «обох берегів» Дніпра здійснив похід до Буджаку й розгромив частину місцевої орди. Навесні 1692 р. відбулася чергова виправа правобережного та лівобережного козацтва до Очакова.

Науковий збірник на пошану д. і. н., проф. Валерія Степанкова. – К., 2007. – С.233 – 260.

⁹ Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття. – Дніпропетровськ, 2003. – С.372; Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669 – 1726 рр. – К., 2006. – С.245.

¹⁰ Листи Івана Мазепа / Упор. В. Станіславський. – Т.1: 1687 – 1691. – К., 2002. – С.387.

¹¹ Сокирко О. Вказана праця. – С.244.

Козаки знову воюють в околицях Хаджибея. «...Весь народ український, особливо запорожці, бажають битися з невірними, сподіваючись на велику користь»,¹² – відзначав у цей час гетьман І. Мазепа.

У квітні 1693 р. білоцерківський полковник С. Палій писав з Фастова до Яна III Собеського: «...Коли той не приятель меча святого посягнув на все християнство... До того ж спільна і нерозірвана Ліга Монарша квітне В[ашої] К[оролівської] М[илості] П[ана] М[ого] М[и]л[остивого]; щоб Цар Пр[есвітла] Величність просив на услуги і підданих ВКМ до спільної праці проти того неприятеля. Тоді я, слуга і підданий ВКМ, не бажаючи попасти в гнів монаршої В[ашої] К[оролівської] М[илості] П[ана] М[ого] М[и]л[остивого], дідизно, не відмовляюся від тієї праці до порятуння Християн (виділ. – Авт.)»¹³. Восени того ж року С. Палій разом з підрозділами Лівобережної України (разом до 7 тисяч козаків) здійснили напад на околиці Тягині у Молдавії й витримали кількадедний бій з військами Білгородської орди¹⁴.

Влітку 1694 р. козаки Київського полку Костянтина Мокієвського, компанійці з полків Григорія Пашковського і Михайла Кузьмовича та правобережне козацтво¹ під керівництвом С. Палія за наказом гетьмана І. Мазепа вже вкотре штурмували Очаків й захопили сотню полонених. Через деякий час 20-тисячне українське військо наказного гетьмана і чернігівського полковника Якова Лизогуба (до нього входили й правобережні підрозділи) воювало у буджацьких степах, де за свідченнями Самійла Величка «села спустошили, і багато ясиру набрали, і іншої здобичі, і в цілості повернули...»¹⁵.

Восени 1694 р. козаки лубенського полковника Леонтія Свічки, компанійці І. Новицького разом з правобережцями та запорожцями знову здійснили успішний похід до Північного Причорномор'я. Повертаючись з Буджаку до Фастова, С. Палій надіслав до білоцерківського коменданта «реляцію» з повідомленням про знищення 7 татарських поселень, захоплення 23 гармат і наметів самого хана, подарованих тому султаном¹⁶. Фастівський полковник відправив до польського короля й коронного гетьмана 20 полонених

¹² Бантъш-Каменский Д. Источники малороссийской истории. – Ч. 1. – Москва, 1858. – С.12.

¹³ Бібліотека Музею Чарторийських у Кракові, відділ рукописів. – Рукоп. 844/4, арк.133 – 134.

¹⁴ Sarnecki K. Pamiętniki z czasów Jana Sobieskiego. Diariusz i relacje z lat 1691 – 1696 / Wyd. J. Woliński. – Wrocław, 1958. – S.55.

¹⁵ Величко С. Літопис. – Т.2 – К., 1991. – С.234.

¹⁶ Бібліотека Національного інституту Осолінських у Вроцлаві, відділ рукописів. – Рукоп. 452/ II, арк..1; Wiadomosci do dziejow Polskich z Archiwum Provincyi Szlaskiej / Zebrał August Mosbach. – Warszawa, 1860. – S.391.

«язиків». Того ж року загін запорожців на чолі з кошовим отаманом Запорозької Січі Шарпилом атакував Перекоп і захопив на Сиваші татарську вежу, прапори, 8 гармат та захопив 200 полонених¹⁷.

Протягом 1695 – 1696 рр. Московська держава та Український гетьманат здійснили два великих походи на зайнятий турками Азов та один у пониззя Дніпра. Метою цих операцій було відвоювання в Османської імперії та Кримського ханства виходів до Чорного та Азовського морів¹⁸. Вже під час першого Азовського походу, який хоча й не завершився взяттям Азову, українсько-московськими військами було завойовано чотири турецькі фортеці у пониззі Дніпра – Кази-Кермен (Газі-Кермен), Мустріг-Кермен (Нусрет-Кермен, Таванськ), Мубарек-Кермен (Мубеуре-Кермен) та Іслам-Кермен (Шах-Кермен). Влітку 1695 р. з наказу І. Мазепи було здійснено один з найбільших морських походів українського козацтва того часу. На чолі з кошовим отаманом Я. Морозом одна тисяча 740 запорожців та лівобережних козаків на 40 човнах атакували турецькі судна в Чорному морі. Під час морських боїв українцями було знищено 3 ворожих корабля та захоплено декілька десятків полонених¹⁹.

Влітку 1696 р. близько 15 тисяч козаків з Чернігівського, Гадяцького, Лубенського полків, а також компаніїці та сердюки з Лівобережжя під керівництвом Я. Лизогуба за наказом гетьмана І. Мазепи взяли участь у другому московсько-українському поході на Азов. У цій виправі також брав участь і «перший бомбардир» московської армії – цар Петро. Українські козаки відзначилися протягом місячної облоги, з 17 червня до 18 липня 1696 р., цієї потужної турецької фортеці, під час якої вони втратили загиблими 160 і пораненими 272 чоловік. 19 липня турецький гарнізон Азовської фортеці капітулював, що спричинило велику паніку в Османській імперії та Кримському ханстві, а також велике піднесення у країн-учасниць Священної Ліги. Повернення російських військ до Москви було обставлено надзвичайно урочисто й досить незвично для жителів столиці. Згідно з висновками істориків, гучне світське святкування Азовської перемоги над турками означало офіційний початок імперського періоду в історії Московської держави, а проїзд Петра I попід класичною Триюмфальною аркою (яка була зроблена за проектом українського архітектора І. Зарудного) начебто мало символізувати наступність

¹⁷ Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття. – С.380.

¹⁸ Станіславський В. Участь лівобережного та запорозького козацтва в боротьбі з Османською імперією // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип. 5. – К., 2005. – С.581.

¹⁹ Там само. – С.588 – 589.

подвигів античних імператорів, а, отже, претензій царської влади на міфічну спадщину Римської імперії²⁰.

У жовтні 1696 р. гетьман І. Мазепа писав до Петра I, що вислав козацькі полки на ті шляхи, якими «бусурманські війська ходили на німецьку війну»²¹, тобто до Австрії та Угорщини. У листопаді того ж року частини Полтавського (його очолював Ф. Шепель) і Миргородського (І. Мирович) полків разом з охотницькими підрозділами Лівобережної України на чолі з С. Палієм (цьому полковникові з Правобережжя, з огляду на його військовий хист, довірялося командувати об'єднаними військами) атакували татарські поселення поблизу Дубоссар. Тоді ж для боротьби з турками на морі та нападу на ворожі фортеці в Україні було виготовлено 70 великих та майже тисячу малих морських човнів. Протягом 1697 р. значні сили українського козацтва здійснили т. зв. другий Дніпровський похід, під час якого відбулися важливі бої з турками за утримання стратегічних фортець у пониззі Дніпра.

Протягом 1697 – 1698 рр. за наказом правителя Українського гетьманату І. Мазепа було здійснено два великих військових походів українсько-російського війська у пониззя Дніпра. У травні-жовтні 1697 р. з метою завоювання Очакова і захисту вже відвойованих у турків Кази-Кермена і Таванська було проведено т. зв. Другий Дніпровський похід. Зокрема, багато українців загинуло з 31 липня по 2 серпня під час оборони від потужного яничарського штурму захопленої перед тим козаками фортеці Шин-Гірей, яку все ж таки довелося залишити²². Всього під час цього походу загинуло 253 та було поранено 425 козаків. Натомість втрати османських сил становили близько 6 тисяч осіб²³. А в травні-серпні 1698 р. відбувся Третій Дніпровський похід, що мав за мету забезпечити належну оборону нижньодніпровського плацдарму. Зокрема, у боях з яничарами за Кази-Керменську і Таванську фортеці відзначилися Київський, Прилуцький та Миргородський полки, які нараховували до 8 тисяч козаків²⁴.

²⁰ Верстюк В., Горобець В., Толочко О. Україна і Росія в історичній ретроспективі. – Т.1. – К., 2004. – С.180; Лотман Ю., Успенский Б. Отзвуки концепции «Москва – Третий Рим» в идеологии Петра Первого // Успенский Б. Избранные труды. – Т.1. – М., 1968. – С.124 – 141.

²¹ Станіславський В. Вказ. праця. – С.592.

²² Станіславський В. Дніпровські походи 1697 – 1698 рр. в ненадрукованих листах Івана Мазепа до Петра I // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип.6. – К.,2006. – С.489 – 508.

²³ Бантъш-Каменский Д. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. - К., 1993. – С.563.

²⁴ Станіславський В. Вказ. праця. – С.505.

Оцінюючи участь Українського гетьманату у християнсько-мусульманському військовому протистоянні сам український полководець, гетьман Мазепа писав: «Протягом 12 років, від початку свого гетьманування, зробив я 11 літніх і 10 зимових походів, і не важко кожному розсудити, які труднощі, збитки, руйнації від цих безупинних походів терпить Військо Запорозьке і вся Мала Росія»²⁵. 8 лютого 1700 р. московський цар Петро I в урочистій обстановці вручив гетьману І. Мазепі щойно заснований найвищий імперський орден св. Андрія, відзначаючи тим самим доблесну участь багатотисячних козацьких полків Українського гетьманату у російсько-турецькій війні 1686 – 1700 рр. Від імені європейських країн, що входили до Священної Ліги, польський король Август II Саксонський у 1703 р. нагородив І. Мазепу за боротьбу проти турок і татар орденом «Білого Орла», а австрійський імператор Йосиф I Габсбург невдовзі надав українському гетьману, в т.ч. і за військові заслуги, титул «найсвітлішого князя Священної Римської (Австрійської. – Т.Ч.) імперії»²⁶. Такі дії європейських монархів переконливо засвідчували значний внесок українців на чолі з видатним полководцем свого часу Іваном Мазепою у війну християнських країн з Османською імперією в останніх десятиліттях XVII ст.

Таблиця

Україна у війні²⁷ європейської Священної Ліги з Османською імперією: Північне Причорномор'я, Молдавія, Крим (1684 – 1699 рр.)²⁸

Дата (рік, місяць)	Підрозділи (полки)	Керівники	Місце битви (мета походу) з турками/татарами	Кількість козаків
1684				
Травень	Правобережні	А.Могила	Під Студеницею на Поділлі	бл. 8 000
Літо	--	--	Під Кам'янець-Подільським, Немировим, Язловцем.	до 1 500
Листопад	--	--	Немирів	до 1 000
Листопад-грудень	--	--	Під Цецорою, Молдавія	до 2 500
				до 2 000

²⁵ Цит. за: Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк; Київ, Острого, 2001. – С.96.

²⁶ Мацьків Т. Англійський текст Зборівського договору 1649 року та інші вибрані статті. – Нью-Йорк, Львів, Київ, 1993. – С.29 – 37.

²⁷ Складовою частиною війни християнської Священної ліги з Османською імперією стала російсько-турецька війна 1686 – 1700 рр.

²⁸ Складено автором.

1685 Січень	Правобережні	А.Могила	Поділля	до 2 500
Вересень- жовтень	--	А.Могила, С.Палій, Гришко.	Буковина, Молдавія	3 000
Листопад	--	А.Могила	Кам'янець- Подільський Під Язловцем, та Немировим	до 2 000
Грудень	--	--		до 3 000
1686 Липень – серпень	Правобережні, запорозькі	А.Могила	Молдавія	6 000
Вересень	--	--	Кам'янець- Подільський	бл. 5 500
1687 Травень- червень	Лівобережні, охотницькі, запорозькі	І.Самойлович Г.Самойлович	На Крим (Полтава - Казі- Кермен - Перекоп)	близько 60 000
Липень- серпень	Правобережні	А.Могила	Кам'янець- Подільський	бл. 5 000
Вересень	--	--	Молдавія	бл. 3 000
1688 Лютий	Лубенський, Миргородський (виборні)	Л.Свічка, Д.Апостол	Келеберда Тясмин	бл. 2 500
Березень	Компанійський	І.Новицький	Царичанка	до 1 000
червень	Правобережні	А.Могила	Немирів	бл. 3 000
липень	Правобережні	- -	Кам'янець- Подільський	бл. 1 500
Вересень- жовтень	Компанійський, Переяславський, Миргородський	І.Новицький, І.Мирович, Д.Апостол	Очаків	2 000
1689 Березень – червень	Лівобережні, запорозькі, слобідські, охотницькі.	І.Мазепа ²⁹	На Крим (Ромни – Перекоп)	більше 40 000
	Правобережні	Г.Гришко	Сороки (Молдавія)	

²⁹ Гетьман Війська Запорозького «обох сторін Дніпра» І. Мазепа здійснював вище військове командування усіма військовими операціями, де були задіяні українські козацькі полки з 1687 до 1700 рр.

Липень	-	-	Немирів, Іванків Хаджибей Очаків	бл. 2 000
Серпень	-	-		бл. 2 500
Вересень	Полтавський	І. Ковальчук		бл. 300
жовтень	Лівобережні			бл. 1 500
1690				
Березень	Полтавський	І. Ковальчук	Пересип (Хаджибей)	до 100
Травень	Фастівський	С.Палій	р.Тікич (Київщина)	до 1 000
Липень	Лівобережні	І.Ломиковський	Очаків Очаків	до 5 000
Липень – серпень	Переяславський, Лубенський, Фастівський, охотницькі	І.Новицький, І.Мирович, Л.Свічка, С.Палій	Казі-Кермен	бл. 4 500
Літо	Правобережні	С.Самусь		до 1 000
Жовтень	Лівобережні, правобережні	С.Палій	Ак-Керман (Білгород), Килія Буджак	бл. 3 000
1691				
квітень	Полтавський	І. Іскра	р. Тернівка	бл. 300
Серпень- вересень	Правобережні	Г.Гришко, С.Самусь, А.Абазин	Сороки (Молдавія)	2 300
Жовтень	Правобережні, Лівобережні	С.Палій	Ак-Керман, Буджак	бл. 3 000
1692				
Січень- березень	Переяславський	А. Гамалія	Бубнов, Золотоноша, Домонтів	бл. 1 000
Березень	Правобережні, лівобережні, запорозькі	С.Палій Л. Свічка Федько	Очаків	бл. 2 000
Квітень	Лівобережні	П. Фіцура		бл. 500
	Полтавський	А. Рудий Ф. Рогуля	пониззя Дніпра, р. Бог Перекоп, Тернівський брід	бл. 300 бл. 200
Травень	Лівобережні, компанійський	І.Новицький		бл. 4 000
Серпень	Миргородський, Прилуцький, Гадяцький, Лубенський.	І.Мазепа	під Чигирином	до 10 000
Вересень	Брацлавський	А.Абазин	Самара	

Жовтень	Правобережні, запорозькі	Я.Гладкий, С.Самусь,	Дубосари (Молдавія)	500
Листопад	Компанійський, Миргородський	В.Іскрицький І.Новицький	Сороки (Молдавія) під Чигирином	1 000 1 500
1693 Протягом року Квітень Літо Липень - грудень Вересень- жовтень жовтень	Правобережні, запорозькі Миргородський Правобережний Запорозькі, правобережні Переславський, Київський, Миргородський охотницький, Фастівський Полтавський	(?) Д.Апостол Я.Гладкий І.Киліян, С.Самусь І.Мирович, К. Мокієвський Д. Апостол Г.Пашковський, С.Палій Ф. Лихопой Галенко	Сороки (Молдавія), під Кам'янцем на р.Інгул під Очаковом Окопи св.Трійці (Поділля) Тягиня (Бендери), Дубосари, урочище Кодима Молочні Води	500 бл. 700 600 бл. 750 бл. 7 000 бл. 300
1694 Протягом року Лютий	Правобережні Переяславський Прилуцький, Чернігівський, Ніжинський, Стародубський, охотницькі	(?) І. Мирович	Сороки (Молдавія), під Кам'янцем Переяславщина	500 бл. 8000
Лютий	Фастівський, Брацлавський, Вінницький	І. Киліян, А. Абазин С. Самусь	Корсунь	бл. 800 до 3 000
Лютий- березень	Фастівський, Лубенський, компанійський	С.Палій, А.Свічка І.Новицький	Казі-Кермен	до 5 000
Березень	Запорозькі, лівобережні	Я.Шарпило	Перекоп, Сиваш	бл. 2 000
Вересень	Київський, Переяславський, Фастівський, охотницькі	К.Мокієвський, І. Мирович С.Палій, Г.Пашковський, М.Кузьмович	Очаків	бл. 20000
Жовтень	Чернігівський, Лубенський, Переяславський Прилуцький, Ніжинський охотницькі	Я. Лизогуб	на Очаків, Ганкушлі, Білгород Перекоп	

Листопад	Фастівський	С.Палій	Сороки, Тягиня, Ак-Керман	3 000
1695 Березень	Полтавський (виборні), запорозькі	В.Шибаленко Федько, І. Гусак, І. Рубан, Гнат	Перекоп Очаківський шлях	до 700
Квітень Квітень	Запорозькі Запорозькі	Федько І.Гусак	Молочні Води Кази-Кермен	200 до 200
Весна- Літо	Запорозькі	Я.Чалий	Азовське море (морський)	400
Червень Червень – вересень	Правобережні Лівобережні, охотницькі, запорозькі	С.Палій І.Мазепа, І.Обидовський М.Самойленко	під Фастовом Кази-Кермен, Мустріг-Кермен (Таванськ), Муберек-Кермен, Іслам-Кермен	до 3 000 бл. 40 000
Листопад Осінь	Правобережні Запорозькі	С.Самусь І.Гусак	Дубосари Очаків	до 2 000 бл. 2 500
1696 січень	Переяславський, Миргородський, Гадяцький	І. Мирович	Полтавщина	бл. 5 000
лютий	Полтавський, Миргородський, Гадяцький, запорозькі	Ф.Шепель, Д.Апостол	Говтва (Лівобережна Україна)	бл. 6 000
Червень	Запорозькі, Київський	Я.Мороз, Я.Чалий	Чорне море напроти	1 740
Червень	Запорозькі	(?)	Білгороду (морський)	340
Червень	Запорозькі	І.Гусак	акваторія Криму (морський)	до 300
Червень	Київський, охотницькі, запорозькі	К.Мокієвський,	на р. Кінські Води	
Червень – липень	Чернігівський, Гадяцький, Лубенський, Прилуцький (виборні), охотницькі	Я.Лизогуб, М.Борохович, Л.Свічка, Д.Горленко Федько, П.Кожуховський	Буго- Дніпровський лиман	до 5 000
		Я.Мороз,	Азов	бл. 15 000

Липень-серпень	Запорозькі	Г.Сагайдачний, П.Сорочинський	Чорне море (морський)	бл. 600
Серпень Листопад	Запорозькі Полтавський, Переяславський, Миргородський, охотницькі, правобережні	Я.Чалий С. Палій, Ф.Шепель, І.Мирович Г.Пашковський,	Гезлев (Крим) Дубосари, Очаків, Тягиня	340 до 5 000
1697 Березень	Полтавський (кілька сотень)	В.Шибаленко	Перекоп (урочище Чингарах)	до 400
Серпень – жовтень	Ніжинський, Стародубський, Чернігівський, Лубенський, Полтавський (виборні), запорозькі.	І.Мазепа, І.Обидовський, П.Буцький, Я.Лизогуб	Кази-Кермен, Мустріт-Кермен, Іслам-Кермен, Шингірей	до 20 000
Жовтень	Миргородський (кілька сотень)	Д.Апостол	Перекоп	до 600
1698 Травень - серпень	Лубенський Миргородський, Прилуцький, Київський, Роменська сотня, охотницькі	І.Мазепа	Мустріт-Кермен, Кази-Кермен, Очаків (розвідувальний рейд)	12 300
1699 лютий	Полтавський (виборні)	В.Шибаленко	Перекоп	200 - 300
березень травень	-- -- Запорозьці	-- -- (?)	Пониззя Дніпра Очаків	до 300 до 300

Taras Chukhlib

Ivan Mazepa as the military leader: the campaigns to Khadzhybei, to the Northern part of Black Sea coast and to the Crimea in 1687-1699

The questions about the Ukrainian Hetmanate Cossacks' terrestrial and sea campaigns to the northern part of Black Sea coast and to the Crimea in 1687-99 and the role of Ivan Mazepa in their organization and realization are examined in this article. It was found out that the Cossacks played the one of the main roles in the Russo-Turkish war of 1686-1700 in which were also interested the Polish-Lithuanian Commonwealth, Austrian Empire and other states. In the war against Ottoman Empire Ivan Mazepa was appreciated by the European monarchs as the great military leader of XVIII-th century. The importance of these achievements became especially substantial on the eve of the Great Northern war of 1700-1721.

Key words: Hetman, Ivan Mazepa, Khadzhybei, the Northern part of Black Sea coast, Ukrainian Cossacks.

Тарас Чухлиб

**Иван Мазепа как полководец:
военные походы на Хаджибей Северное Причерноморье и Крым
в 1687 – 1699 гг.**

В статье рассматривается вопрос о сухопутных и морских походах казаков Украинского гетманата в Северное Причерноморье и Крым в 1684-1699, роль в организации и осуществлении этих походов гетмана Ивана Мазепы. Выяснено, что в русско-турецкой войне 1686-1700 гг., в которой были заинтересованы и соседние страны - Речь Посполитая, Австрийская империя и другие, казаки сыграли одну из ведущих ролей, а европейские монархи оценили Ивана Мазепу, как выдающегося полководца конца XVII века. в войне с Османской империей. Важность этих достижений становится особенно актуальной накануне Великой Северной войны 1700-1721 гг.

Ключевые слова: гетман Иван Мазепа, Хаджибей, Крым, Северное Причерноморье, казаки.

УДК 94(477) «1760-1780»

Тарас Гончарук

**БУДІВЛІ ОСМАНСЬКОГО ХАДЖИБЕЯ (ОДЕСИ) 1760 – 1780-х рр.:
за матеріалами опублікованих джерел та вітчизняної
історіографії**

Стаття присвячена висвітленню в опублікованих джерелах та історіографії XIX – початку XXI ст. будівель османського Хаджибея (Одеси) другої половини XVIII ст. Зокрема, подано інформацію про можливе розташування та розміри Хаджибейської фортеці. Узагальнено інформацію про споруди портової інфраструктури Хаджибея (маяк, пристань та ін.), казенні та приватні будівлі. Розглянуто долю окремих споруд під час російсько-турецьких війн 1768 - 1774 рр. та 1787 - 1791 рр., й під російської владою в кінці XVIII - першій половині XIX ст.

Ключеві слова: Хаджибей, Хаджибейська фортеця, будівлі османського Хаджибея.

В рік 600-річного ювілею Кочубієва-Хаджибея-Одеси зростає науковий та громадський інтерес до періодів минулого міста, що на жаль досі виходять за рамки його «офіційної» історії. Зокрема – періоду османського. Від першої половини XIX ст. вітчизняні історики та археографи наводили певні відомості про будівлі Хаджибея (Одеси) цієї доби. Проте відомості ці подекуди розпорошені і постає необхідність підсумувати доробок вітчизняних вчених на цій ниві за наявними на сьогодні матеріалами історіографії та опублікованих джерел.

Головною будівлею Хаджибея (Одеси) прийнято вважати фортецю на теперішньому Приморському бульварі. Слід згадати, що фортеця або у Кочубієві (Хаджибеї) згадується (як «замок в землі подільській») від 1431 р. ще під владою великого литовського князя,

потім – польських магнатів³⁰, а у середині XVII ст. – Османської імперії³¹. Притому сучасний дослідник А. Красножен вважає, що старий пізніше відремонтований литовський замок зберігався у Хаджибей аж до 1789 р. (від 1765 до 1774 рр., як «ядро фортифікаційного ансамблю нової турецької фортеці»³²).

За відомостями плану складеного 1766 р. російським розвідником І. Ісленьєвим («План специально новостроенного на берегу Черного моря турецкого города Гаджибея») і знайденого радянським істориком С. Боровим, фортеця тоді займала досить значну територію від теперішнього Воронцовського палацу до пам'ятника А.Е. Рішельє. І. Ісленьєв називає її «ретранжемент старой соединенной к батарее»³³. Отже, частина її була старою (можливо ще з литовських часів), а частина – прибудованою (оскільки ремонт фортеці здійснювався від 1765 р. робітниками-волохами з місцевого вапняку, нові частини відрізнялися від старих кольором каміння принаймні кілька років). Про великий розмір укріплення свідчило й те, що значні сили Війська Запорозького, спустошивши околиці (1769 р.) та саме місто (1770 р.), його фортеці не здобули. У запорозькому «меморіалі» 1769 р. з цього приводу зазначалося: «Паланка ж [замка]... в которую некоторое число жителей убежало, что пушек в ней довольно, не доставанно»³⁴, а у «меморіалі» 1770 р. – «[от] сей крепости по ея весьма из камня оградой укрепления, не находя способу мелкими нашими пушками достать, отступили...»³⁵. Російські війська на 1774 р. оволоділи фортецею Хаджибея, а по завершенні війни знов повернули її під османську владу. Можна припустити, що під час цієї нетривалої російської окупації частина укріплень Хаджибея (вочевидь ті, що були прибудовані від 1765 р.) були зруйновані. Бо 1784 р. французький інженер на турецькій службі Лафит-Клаве писав про Хаджибей як «худой замок» (російський переклад) й за складеним ним планом фортеця була набагато меншою, ніж за планом Ісленьєва 1766 р. («По Исленьеву, крепость занимала площадь чуть более 8 га, по Лаффиту-Клаве, во много раз меньшую – только примерно, 660 кв. м.» – зазначав С. Боровой³⁶).

³⁰ Див.: Історія Хаджибея (Одеси) 1415–1795 рр. в документах / за ред. Т.Г. Гончарука. – Одеса, 2000. – С. 9 – 13.

³¹ Евлія Челебі Книга подорожі. – Одеса, 1997. – С.25 – 26.

³² Красножен А.В. До питання про датування Хаджибейського замку // «Кочубіїв – Хаджибей – Одеса». Матеріали Першої Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 600-річчю міста. 28 – 29 травня 2015 року. – Одеса, 2015. – С. 75.

³³ Боровой С.Я. Хаджибей в 60-х гг. XVIII ст. (В свете новых материалов) // Записки Одесского археологического общества. – 1967. – Т.2. – С. 132.

³⁴ Скальковский А. А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. – Одесса. 1885. – С.30 – 32.

³⁵ Там само. – С.52 – 53.

³⁶ Боровой С. Вказана праця. – С. 133 – 134.

Г. Кастельно у праці 1827 р., базуючись на спогадах старожилів та учасників штурму 1789 р., позначив фортецю Хаджибея в центральній частині теперішнього Приморського бульвару³⁷. П. Морозов у праці 1830 р., посилаючись на Г. Кастельно, вважав, що вона була розташована на місці щойно тоді спорудженого поблизу пам'ятника А.Е. Рішельє будинку Присутніх місць («Замок, взятий де-Рибасом, займав место, на коєм построен теперь дом Одесских присутственных мест». – писав він³⁸). З цієї думкою пізніше погоджувався і М. Мурзакевич³⁹. Таке розташування приблизно співпадає з тим, де показано цю фортецю на «чертеже» Хаджибеївської затоки складено приблизно у 1792 – 1793 рр. («Чертеж топографический и водо-описательный заливу Гаджибейскому при Черном море касающийся до образа укрепления пределов»), копія якого знаходиться в Музеї Одеського порту та плані штурму Хаджибея 14 вересня 1789 р. у книзі військового історика XIX ст. А. Петрова⁴⁰. Серед сучасних українських дослідників виникла досить гостра дискусія (в тому числі і в мережі Інтернет), щодо точного місця розташування фортеці Хаджибея. Через те, що вона ще не завершена й наразі не втілилися в ґрунтовні наукові публікації ми вважаємо передчасним тут її торкатися.

За деякими відомостями, навколо фортеці Хаджибея було викопано рів (так, згідно свідчення турецьких «язиків» від 26 серпня 1789 р.: «около Гаджибея сделан глубокий ров»⁴¹). Після штурму 14 вересня 1789 р. Г. Потьомкін наказав «замок, как нам не нужный, Гаджибейский разорить до основания, пушки же отвести в Очаков»⁴². У журналі армії від 3 жовтня 1789 р. зазначалося: «Генерал-поручик и кавалер Гудович рапортует, что по повелению главнокомандующего замок Гаджибейский разрушен посредством двух мин»⁴³ («Замок сей приказано было мне подорвать», – писав пізніше у записці про свою службу І. Гудович⁴⁴). 10 листопада 1789 р. Г. Потьомкін писав до Катерини II: «Замок Гаджибейский по

³⁷ Castelnau G. Essai sur l'histoire ancienne at moderne de la Nouvelle-Russie. – Т. 3 – Paris, 1827. – С. 8 – 9.

³⁸ Морозов П. Исторический взгляд на Одессу // Одесский альманах на 1831-й год. Изданный П. Морозовым и М. Розенбергом. – Одесса: Городская типография, 1831. – С. 12 – 13

³⁹ Мурзакевич Н.Н. Гаджибейский замок // Записки Одесского общества истории и древностей (далі – ЗООИД). 1867. – Т. 6. – С. 596.

⁴⁰ Петров А.Н. Вторая Турецкая война в царствование императрицы Екатерины II. 1787 – 1791. – СПб., 1880. – Т.2. – С.76.

⁴¹ Сборник военно-исторических материалов. Вып.7. – СПб., 1894. – С.259.

⁴² Там само. – С. 293.

⁴³ Там само. – С. 346.

⁴⁴ Записка о службе генерал-фельдмаршала графа И.В. Гудовича им самим составленная // Русский вестник. – 1841. – Т.1. – С637 – 638.

неудобности положения его и по неимению пристанища, где бы суда безопасно могли держаться, приказал я подорвать, что и исполнено, а затем буду я иметь счастье всеподданнейше представить о месте, избранном мною для укрепления, которое соорудится из самых тех камней, что остались в развалинах Гаджибейских»⁴⁵. Факт підриву фортеці Хаджибея зазначено ще у кількох опублікованих документах і достовірність його сумнівів не викликає. Справжні мотиви зруйнування фортеці та його масштабність невідомі, так само, як і те чи було збудовано з її каміння нове укріплення.

На плані І. Ісленьєва 1766 р. в районі теперішньої Митної площі та виїзду до Одеського порту позначено «пристань судов на сваях». Пристань ця пережила обидві російсько-турецькі війни другої половини ХІХ ст. Її позначено на вищезгаданому «чертеже» затоки. У жовтні 1792 р. старшина надісланий «следовать в Аджибей к осмотру удобного места» для складування провіанту Чорноморського козацького війська, «удобнейшего не сыскал, кроме [как] на пристани». У квітні 1793 р. цей «состоящий при Аджибее перевезенный из Черноморского войска экономический провиант всего муки 4 649 четвертей (у ХVІІІ ст. одна четверть збіжжя дорівнювала 7 пудам 10 фунтам. – Т.Г.) в мешках, под кровлею сложенный» був проданий⁴⁶. Можна припустити, що провіант зберігався саме на пристані, це свідчить як про тривалість її існування, так і про значні розміри.

Згідно опублікованих документів, 1765 р. одночасно з ремонтом Хаджибеївської фортеці турки збудували неподалік неї маяк, або «фонарь» (як зазначалося в реляції російському посланнику в Стамбулі в лютому 1766 р.: «строящаяся с турецкой стороны... крепость, называемая Енидунья не иное что есть, как починка бывшего в том месте в древние времена небольшого замка с построением одной высокой башни на постановление фонаря для безопасности мореплавателей и входа судов в тамошний залив, да четырех или пяти магазинов для складывания хлеба и других съестных припасов в том краю собираемых и в Царьград привозимых»⁴⁷). Досить детальний опис Хаджибейського маяка міститься в журналі А. Лафіта-Клаве 1784 р., російський переклад якого опублікував сучасний дослідник І. Сапожников: «Маяк расположен приблизительно в 600-700 туазов от замка, на вершине мыса, образованном берегом у входа в бухту. Его квадратная башня

⁴⁵ Сборник военно-исторических материалов. – Вып.7. – С.371.

⁴⁶ Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска. – Т.3. – С.522, 594.

⁴⁷ Политическая переписка императрицы Екатерины II. Часть 4. 1766 – 1767 // Сборник Русского исторического общества. – СПб, 1889. – Т. 67. - С. 259 – 261.

высотой в 15 – 20 футов имеет зубчатый верх. Кроме того, к ней пристроена низкая стена в 7-8 футов, окружающая еще некоторое пространство перед маяком. Маяк содержится в довольно неплохом состоянии, но с тех пор как мы здесь, огонь в его застекленном фонаре не зажигали»⁴⁸. Маяк також залишилася від турків «у спадок» російській владі. Так «высокой фонарь Гаджибейский» згадується у рапортах М. Кутузова Г. Потьомкіну в серпні 1790 р.⁴⁹ Він показаний на згаданому «чертеже» затоки в районі теперішнього парку ім. Т. Шевченка. С. Боровой цитував з цього приводу працю Ф. Де-Волана 1792 р.: «на западной оконечности залива, в полутора верстах от развалин находится башня с фонарем, также построенная из тесанного камня». Прив'язуючи розташування турецького маяка до пізніших одеських споруд П. Морозов писав: «Там, где возвышается теперь Одесское Карантинное укрепление, стояла башня с маяком»⁵⁰ з чим погоджувався і К. Смолянінов (дослідник історичної географії Ф. Петрунь зазначав, що маяк «был построен на нын. Ланжероновском мысу..., что являлось вполне мотивированным, так как необходимо было обходить выдвигающуюся в море, как продолжение этого мыса отмель»).

Поблизу Карантинної балки на плані І. Ісленьєва показано досить значний за розмірами «гостинной двор», що обрисами нагадував чотирикутну фортецю. Сучасний історик О. Середа вказує на згадку «великого постоялого двора» Хаджибея в османських документах⁵¹. Під час вищезгаданого штурму форштадту Хаджибея 1770 р. запорожцями було «запершихся в каменной избе турок 14 чел. убито и 1 живьем взято»⁵². На це свідчення звернув увагу історик О. Маркевич («Впрочем [в Хаджибее] был по крайней мере один большой дом, как это видно из запорожского мемориала 1770 г.»⁵³), вважаючи, що мова йшла про будинок паші (про план І. Ісленьєва О. Маркевич не знав). Проте, вочевидь, «каменной избой» з «мемориала» 1770 р. був саме зручний для оборони «гостинной двор». Слід зазначити, що під час цього бою запорожці зазнали значних втрат («козаков вбито 10 чел. в том числе и атамана Звонецкого [куренья] Шапарця, а ранено 27»),

⁴⁸ Сапожников И.В. Андре-Жозеф де Лафитт-Клаве в Хаджибей у 1784 році // «Кочубійв – Хаджибей – Одеса». – С. 124.

⁴⁹ Кутузов М.И. Сборник Документов и материалов под общей редакцией В.Д.Стырова и А.В.Сухомлина. – М., 1950. – Т.1. – С.102 – 103.

⁵⁰ Морозов П. Вказана праця. – С.

⁵¹ Середа О. Населені пункти Північно-Західного Причорномор'я за османськими джерелами: проблема датування та історичного розвитку // Чорноморська минувшина. – 2009. – Вип. 4. – С. 71.

⁵² Скальковский А. А. История Новой Сечи. – С.52 – 53.

⁵³ Маркевич А.И. Город Качибей или Гаджибей – предшественник города Одессы // ЗООИД. – 1894. – Т. 17. – С. 36,

здобуваючи досить міцні будівлі форштадту Хаджибея (Згідно рапорту О. Прозоровського запорожці, коли «турки, вкинулись в крепкие форштадтныя сего замка дома, и отстреливаясь оборонялись до последнего отчаяния; ...не взирая на производимую как из сего замка, так и из судов его гавани пушечную стрельбу, вошед в те дома приступом всех их порубали, а форштадт зажгли»⁵⁴). Невідомо чи зберігся гостинний двір після війни 1768 – 1774 рр., але в першому рапорті І. Гудовича про штурм Хаджибея від 14 вересня 1789 р. згадане здобуте «близ укрепления Гаджибейское селение именуемое Хан»⁵⁵, а Ханом іноді називали саме гостинні двори.

Важливою для торгівлі зерном була наявність в Хаджибеї складів, які тоді росіяни називали «магазинами». На плані І. Ісленьєва в районі Карантинної балки були показані будівлі «с припасами». Склади існували в місті і по завершенні війни 1768 – 1774 рр., оскільки зерновий експорт Хаджибея продовжувався (наприклад, у жовтні 1787 р. командир російської плавучої батареї А. Верьовкін: «увидел под гаджибейским берегом до 15-ти судов купеческих»). Щоб припинити постачання продовольства з Хаджибея до обложеного Очакова 1788 р. донські та чорноморські козаки кілька разів здійснювали напади на вказані склади. Найбільший мав місце 7 листопада 1788 р., коли чорноморських козаків «конница их с кошевым атаманом полковником Чепегаю была под Гаджибеем и истребила у самой сей крепости магазины, на берегу построенные, в которых до несколько было тысяч четвертей муки, пшена и овса»⁵⁶ (з цього приводу Г. Потьомкін писав до Катерини II: «...Их [чорноморцев] кошевой Чепега в Кочабее зажег магазейн большой: следует орден военный и ему, ибо он под пушками крепостными то все сделал...»⁵⁷). Внаслідок цього, в цитованому свідченні турецьких «язиків» 26 серпня 1789 р. зазначалося, що в Хаджибеї «хлеба малое количество лежит в жилье, потому что магазейны прошлого года выжжены».

На плані І. Ісленьєва показані також «дом нынешнего командира над городом» та «дом бея янычарского». Свідчення одеських старожилів щодо розташування будинку паши Хаджибея різнилися. К. Смольянінов вважав, що цей будинок був у самій фортеці («по середине ея возвышался пашинский дом, не более шести сажен в длину и четырех в ширину. В стороне от дома,

⁵⁴ Журнал военных действий армий Ея Императорского Величества 1770 года. – СПб., Бг. – С.179 – 180.

⁵⁵ Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска. Т.1. – СПб., 1896. – С. 36.

⁵⁶ Сборник военно-исторических материалов. – Вып.7. – С.76 – 77.

⁵⁷ Екатерина 11 и Г.А. Потемкин: Личная переписка. 1769-1791 гг. (Составитель В.С.Лопатин). – М.,1997. – С.326.

устроена была глубокая мина, для хранения пороху»⁵⁸). Цей будинок, притому зі садом та лазнею, згадано у поемі невідомого автора – одеського старожила 1829 р. «Хаджибей» («стоял здесь бея старый дом, с обширной банею и садом»⁵⁹). Доля цього будинку після російського завоювання невідома, але газета «Одесский вестник» 1841 р. між іншим зазначала: «в одном из Одесских зданий сохранилось еще несколько плит и столбов из мрамора, с надписями из Корана, принадлежавших, как говорят, к жилищу последнего Хаджибейского паши»⁶⁰.

Окрім того на плані І. Ісленьєва показано низку інших посуд. С. Боровой з цього приводу пише: «Очень ценны не встречающиеся ни в каких других источниках обозначения месторасположения некоторых строений. Как-то: «особливых казенных лавок для приезжих купцов», гостиного двора, мечети, «места, куда собираются старшины в торговые дни» и т. п. отмечены казармы для янычар, а также для «христиан-волохов»⁶¹. Мечеть Хаджибея показна на плані в десь в районі теперішнього Ланжеронівського узвозу. Вона, за повідомленням О. Середи, фігурує в османських документах, а також у згаданій поемі «Хаджибей»⁶². «Хлебопекарня казенная» на плані І. Ісленьєва показана поблизу пристані під горою. Притому схожа в плані довга будівля приблизно на тому ж місці показана і на вищезазначеному «чертеже» затоки. Отже, будівля вочевидь залишилася, але напевно вже використовувалася з іншою метою. Показані на плані І. Ісленьєва і військові склади («магазин по примечанию с воинским снарядам»⁶³. Серед казенних будівель Хаджибея О. Середа також згадує «лазні, що будується на пристані Хаджибей» та «управління поштовими відділеннями»⁶⁴. К. Смольянінов згадує також розташування цвинтаря Хаджибея («На месте нынешнего дома г. Прокопеуса, на Екатерининской улице, находилось мусульманское кладбище»)⁶⁵.

Внизу міста біля пристані (в районі теперішньої Митної площі) на плані І. Ісленьєва показано «Колодез». Показово, що практично на тому ж місці, позначено криницю і на «чертеже» Хаджибейської затоки та плані Хаджибея з праці Г. Кастельно⁶⁶. Більш того ця

⁵⁸ Смольянинов К. Вказана праця. – С. 13.

⁵⁹ Хаджибей. Стихотворная повесть (написанная в 1829 году). – Одесса, 1838. – С. 16.

⁶⁰ Хаджибейская баня // Одесский вестник. – 1841. – 15 февраля.

⁶¹ Боровой С. Вказана праця. – С. 134.

⁶² Хаджибей. – С. 7.

⁶³ Боровой С. Вказана праця. – С. 132.

⁶⁴ Середа О. Населені пункти Північно-Західного Причорномор'я за османськими джерелами: проблема датування та історичного розвитку // Чорноморська минувшина. – 2009. – Вип. 4. – С. 71.

⁶⁵ Смольянинов К. История Одессы. – Одесса, 1853. – С.14.

⁶⁶ Castelnau G. Essai sur l'histoire ancienne et moderne de la Nouvelle-Russie. – T. 3 – Paris, 1827. – С. 8 – 9.

криниця залишилася у спадок російській владі й присутня на гравюрах Одеси 1820-х – 1830-х рр. А. Мейер у праці «Повествовательное земли мерное и естественное описание Очаковской земли» видання 1794 р. серед десяти «колодезей» краю, які «почитаются изящнейшими», першим назвав «Гаджибейский». Згідно вищезгаданого «журналу» А. Лафіта-Клаве 1784 р. криниця Хаджибея була з досить поганою водою, через що османська влада планувала влаштувати ще одну, але вже викопану нову криницю з доброю водою на пагорбі в Хаджибеї місцеві татари закопали, не бажаючи посилення турецької військової присутності в місті (що була неможливою без додаткових джерел води)⁶⁷. Однак, не зважаючи на цю невдачу з покращенням водопостачання, на момент переходу Хаджибея під російську владу в місті було вже кілька криниць. В. Каховський в рапорті 5 травня 1792 р. писав: «Вода в колодцах пресная и хорошая. Из вершины одной долины можно провесть фонтан до полувозвышения, на коем полагается быть городу» (отже йдеться про джерело у верхів'ях, а не внизу балки, де була позначена І. Ісленьєвим 1766 р. криниця⁶⁸). А. Мейер згадував «изящные колодези» приморські, серед яких «Оника пониже Гаджибея»⁶⁹. Також три криниці позначені на «чертеже» затоки в районі теперішньої Жевахової гори.

Автор XIX ст. І. Федоров з посиланням старожилів наводив відомості про інші об'єкти Хаджибея (наприклад, що там «была громадная каменоломня, оставшаяся от постройки крепости; туда сбрасывали тела преступников»⁷⁰), проте достовірність цих свідчень ставилася під сумнів.

Окрім казенних, в Хаджибеї було чимало приватних будівель. Притому на «чертеже» затоки залишки будинків міста показані не лише в районі Карантинної балки з боку балки Військової (як це було на плані І. Ісленьєва 1766 р.), а й на усьому просторі між балками та на протилежних від теперішнього Приморського бульвару їхніх схилах, тобто – і в районі теперішніх вулиць Канатної та Гоголя. Отже, попри руйнації війни 1768 – 1774 рр. кількість приватних будівель в Хаджибеї на початок наступної російсько-турецької 1787 – 1791 рр., вочевидь, зросла. Загальна кількість позначених на російському «чертеже» затоки будівель (або їхніх залишків) Хаджибея перевищувала 70.

⁶⁷ Сапожніков І.В. Вказана праця. – С. 125.

⁶⁸ Скальковский А. А. Сравнительный взгляд на Очаковскую область в 1790-1840 годах // ЗООИД. – 1844. – Т.1 – С. 261.

⁶⁹ Дивись: Історія Хаджибея (Одеси) 1415–1795 рр. в документах /за ред. Т.Г.Гончарука. – Одеса, 2000. – С. 284.

⁷⁰ Федоров И. Столетие Одессы. – Одесса, 1994. – С. 10 – 11.

Чимало мешканців міста встигли його залишити до штурму 1789 р. Як зазначав історик XIX ст. В. Яковлев: «В старых делах комендантского правления, случайно уцелевших от уничтожения имеется семнадцать прошений поданных де-Рибасу в 1795 г. от лиц четырнадцати с греческими и три с восточными фамилиями, в которых просители заявляют свои права на разоренные во время штурма крепости и оставленные ими дома в Хаджибее. Большинство этих лиц находилось в Константинополе и прошения их присланы чрез русское посольство...»⁷¹. Чимало споруд османського Хаджибея були пізніше зруйновані, а їхні каміння використовувалося російською владою («От развалин бывших тут строений, камня много. Оного будет достаточно на построение при первом случае домов для ожидаемых к обитанию в сем месте». – писав 5 травня 1792 р. В. Каховський⁷²). Проте деякі приватні будівлі вціліли, зокрема, кав'ярня грека С. Аспоріді. К. Смольянінов писав: «кофейня, существовавшая на углу нынешней Ришельевской улицы, в дворе дома принадлежащего теперь г. Рено. Неподалеку от нея росло грушевое дерево, в недавнее время еще напоминавшее нашим старожилам, о знакомой им кофейне»⁷³. 1815 р. С. Аспоріді згадував, як через деякий час після штурму 1789 р. «зачал свою отеческую торговлю в своем пограбленном кофене». Коли 1794 р. в Хаджибей розпочали роздачу місць під забудову, за даними В. Яковлева, місце, де була кав'ярня С. Аспоріді передали іншому греку П. Кутеску, який швидко перепродав його капітану Нестерову⁷⁴. Проте С. Аспоріді вдалося відстояти своє права на будівлі й вони простояли в місті до 1820-х рр. Останньою спорудою, що збереглася від османського Хаджибея, вочевидь, була лазня. 1841 р. дописувач «Одесского вестника» повідомив: «В минувшем году разрушен здесь едва ли не последний остаток Оттоманского гнезда, того Хаджибея, из развалин которого выросла наша Одесса. Я говорю о Хаджибейской бане, еще недавно выказывавшей смиренный купол свой на углу Екатериненской и Полицейской улиц» й подав коротку історію та опис цієї споруди⁷⁵.

Отже, опубліковані джерела та праці вітчизняних істориків XIX – початку ХХІ ст. надають інформацію про цілу низку будівель та споруд османського Хаджибея (Одеси) останнього періоду його історії. Відомості про них можуть слугувати як для популяризації

⁷¹ Яковлев В.А. К истории заселения Хаджибея (1789 – 1795 гг.). – Одесса, 1889. –С. 22.

⁷² Скальковский А. А. Сравнительный взгляд на Очаковскую область в 1790 – 1840 годах // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1844. – Т.1 – С. 261.

⁷³ Смольянинов К. Вказана праця. – С. 14.

⁷⁴ Яковлев В. Вказана праця. – С. 20 – 21, 55 – 56.

⁷⁵ Див.: Гончарук Т. Стаття в «Одесском вестнике» 1841 р. про зруйнування «хаджибейської лазні» в Одесі // Юго-запад. Одессика. Историко-краеведческий научный альманах. – Вып 6. – Одеса: Оптимум, 2008. – С. 44 –49.

цього періоду історії Одеси (в тому числі для підготовки екскурсій), так і подальших досліджень зі залученням архівних джерел та матеріалів іноземної (передусім турецької) історіографії.

Taras Goncharuk

***The buildings of Ottoman Khadzhybei (Odesa) in 1760-1780:
based on materials of published sources and nativ historiography***

The information about buildings of Ottoman Khadzhybei in XVIII-th century is examined in the article. To found out this intelligence author used the miscellarities of sources which were published princilally in XIX - the beginning of XX-th centuries and also the brief from Ukrainian historiography in the XIX-th - the beginning of XXI-th centuries. The works of H. Kastelno, A. Skalkovskyi, V. Yakovlev, M. Murzakevych, K. Smolianinov, S. Borovyi, O. Sereda, A. Krasnozhon and other scientists were involved for research. The main attention among the construction of Ottoman Khadzhybei is paid to the fortress including the problems of its location and sizes. The materials about Khadzhybei lighthouse and wharf were also studied. It was noticed that the both of these two structures left in town even after the camming of Khadzhybei into the passesion of Russian Empire. The disposal of wells, the Pasha's house, the Mosque, the bakery and others of official buildings also was ascertained in exploration. The fate of particular constraction in Khadzhybei during the Russo-Turkish wars of 1768-1774 and of 1787-1791 was traced. The information about private architectures in Khadzhybei on example of the Simon Asporidi' Coffeehouse which was situated in Odesa till the first quarter of XIX-th century was given apart in this adumbration. It was found out that the last construction of Ottoman Khadzhybei which was saved in Odesa was the turkish bath-house ruined in 1840.

Key words: *Khadzhybei, the Khadzhybei fortress, the buildings of Ottoman Khadzhybei.*

Taras Goncharuk

***Сооружения османского Хаджибея (Одессы) 1760 – 1780-х гг.:
по материалам опубликованных источников и отечественной
историографии***

Статья рассматривает освещению в опубликованных источниках и историографии XIX - начала XXI в. строений османского Хаджибея (Одессы) второй половины XVIII в. В частности, подана информация о возможном расположении и размерах Хаджибейской крепости. Также обобщена информация о сооружениях портовой инфраструктуры Хаджибея (маяк, пристань и др.), казенных и частных зданиях. Рассмотрена судьба отдельных сооружений во время русско-турецких войн 1768 - 1774 гг. и 1787 - 1791 гг. и под российской властью в конце XVIII - первой половине XIX в.

Ключевые слова: *Хаджибей, Хаджибейская крепость, сооружения османского Хаджибея.*

**«ОДЕСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ ТОВАРИСТВА ПОШИРЕННЯ ПРОСВІТИ
СЕРЕД ЄВРЕЇВ В РОСІЇ»: ЕТАПИ ТА НАПРЯМКИ
ФУНКЦІОНУВАННЯ**

Метою цієї статті є дослідження основних етапів і напрямів діяльності одного з найстаріших і провідних національно-культурних об'єднань Одеси - «Одеського відділення товариства поширення просвіти серед євреїв в Росії». На базі широкого кола джерел показаний великий внесок товариства в розвиток єврейської культури Одеси та культури міста в цілому.

Ключові слова: національно-культурні об'єднання, Одеса, євреї, просвіта

У другій половині XIX – на початку XX ст. Одеса була одним з провідних центрів міжнаціональних відносин в Україні. Кожна національність прагнула зберегти свою самобутність в «імперському» морі. Політика Російської імперії (як, втім, пізніше СРСР) мала суперечливий вплив: з одного боку, держава чинила тиск, намагаючись зупинити процеси національної емансипації, що, очевидно, у перспективі загрожувала єдності імперії, з іншого боку – дозволяла існувати благодійницьким та культурологічним формам національних організацій, що передусім втілювалось у заснуванні національних товариств, то затискаючи, а то і лібералізуючи цей процес. Майже всі національні громади Одеси скористались всіма можливостями, «шпаринами», які надавала національна політика Російської імперії. Найповніше в місцевому житті були представлені єврейські товариства, що, безумовно, відображало загальновідомий факт наявності в Одесі великої єврейської національної спільноти.

Метою цієї статті є дослідження основних етапів і напрямів діяльності одного з найстаріших та провідних національно-культурних об'єднань Одеси - «Одеського відділення товариства для поширення освіти серед євреїв в Росії» (1867-1920) (далі використовуємо традиційну в історіографії аббревіатуру ОПЄ). Очевидно, саме ОПЄ слід вважати провідним серед всіх близько 30 єврейських товариств Одеси.

Факт безперервної та розгалуженої діяльності відображає, хоч і опосередковано (адже в історії діловодної та архівної справи непоодинокими є випадки фізичної втрати документальних зібрань) те, що лише це товариство серед всіх національно-культурних товариств Одеси «залишило» по собі великий архів, сформований в окремий фонд у Державному архіві Одеської області (далі - ДАОО), що є головним джерелом для вивчення його діяльності⁷⁶. Фонд

⁷⁶ Березин С.Е. Материалы фондов Государственного архива Одесской области как источник по истории просвещения еврейского населения на Юге Российской Империи // Воронцовский сборник. – 2010. – Вып.3. – С. 3-10.

включає актові документи – матеріали офіційного діловодства товариства (звіти, ділове листування, протоколи і т.п.). Кілька документів фонду опубліковано у ґрунтовному збірнику документів, присвяченому історії євреїв Одеси та Південної України, що видав ДАОО на початку ХХІ ст.⁷⁷

Додаткові архівні актові джерела містяться у 2 фондів (Канцелярія Одеського градоначальника). Низка цих джерел суголосні друкованим оглядам діяльності товариства, що публікувалися на початку ХХ ст. Наративні джерела представлені здебільшого спогадами С. Дубнова та матеріалами преси.

В історіографії діяльності ОПЕ відбита незначною мірою. Поряд з короткими згадками у загальних працях⁷⁸, єдиним ґрунтовним дослідженням є 50-сторінковий розділ монографії випускника Одеського державного університету ім. І.І. Мечникова, ізраїльського історика, Михайла Поліщука⁷⁹. На широкій джерельній базі автор розглянув діяльність товариства справедливо не лише як суто просвітницьке та благодійне, але й «інструмент суспільно-політичного руху за емансипацію євреїв». Заслугою автора є простеження історії товариства у контексті дискусій та дій єврейської інтелігенції. Однак, автор довів свій виклад до 1904 р.

Специфіка ОПЕ полягала у тому, що серед інших одеських національно-культурних товариств воно було єдиним прикладом філії центрального, з іншого міста. «Товариство для розповсюдження просвіти серед євреїв в Росії» (ТПЄ) було засновано у жовтні 1863 р. на чолі з меценатом Є. Гінзбургом. ТПЄ було єдиною великою офіційною єврейською культурно-освітньою організацією в Російській імперії. В діяльності товариства брали участь видатні вчені Д. Хвольсон, С. Бершадський, Л. Пінскер, Менделе Мойхер Сфорім, І. Перець та ін. Загальну філософію діяльності товариства можна визначити як інтеграцію євреїв в російсько-імперське середовище шляхом поширення серед них російської мови та загалом культури, ознайомлення не-єврейського

⁷⁷ Евреи Одессы и Юга Украины. История в документах. – Одесса, 2002. – С. 90-94.

⁷⁸ Кнорринг В.В. Издательская деятельность «Общества для распространения просвещения между евреями в России»: автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. ист. наук: специальность 05.25.03. Библиоковедение, библиографоведение и книговедение. / Кнорринг Вера Вадимовна; [С.-Петербург. гос. ун-т культуры и искусств]. – СПб., 2005. – 20 с.; Доценко В.О. Єврейські культурно-просвітницькі товариства українських губерній Російської імперії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / В.О. Доценко // Збірник наукових праць [Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди]. Сер. "Історія та географія". – 2014. – Вип. 50. – С. 9-14; Ципперштейн С. Евреи Одессы: История культуры, 1794-1881 / С. Ципперштейн; науч. ред. и пер. с англ.: А. Локшин. – М.; Иерусалим: Гешарим, 1995. – 207 с.

⁷⁹ Полищук М. Евреи Одессы и Новороссии. – Иерусалим-Москва, Гешарим, 2002. – С. 211-264.

читача з єврейською культурою на сторінках російськомовних видань. Основними напрямками діяльності товариства було видання часописів, збірників, наприклад, «Збірник статей з єврейської історії та літератури» (1-2 випуски, СПб., 1866-67); «Світогляд таалмудистів: Звід релігійно-моральних повчань, у витягах з головних книг рабинської писемності» (Том 1-3, СПб., 1874-76), видання Тори з новим перекладом І. Герштейна, І. Гордона та Л. Леванди, «П'ятикнижжя Мойсея в єврейському тексті й дослівному російському перекладі для євреїв» (Вільно, 1875). ТПЄ надавало субсидії єврейським періодичним російськомовним виданням: «День» (1869-71), «Єврейська бібліотека» (1871-1880). Незважаючи на асиміляційні тенденції, зі зміцненням єврейського націоналізму, дедалі більше у діяльності ТПЄ брали гору національні тенденції. Товариство приділяло увагу виданню преси на івриті, надавалась матеріальна допомога єврейським ученим, які займалися дослідженнями єврейської історії, авторам науково-популярних книг на івриті, допомагало формувати єврейські громадські та шкільні бібліотеки, опікувалося єврейськими учнями та студентами. При товаристві діяла Історико-етнографічна комісія для вивчення історії євреїв в Росії, у 1908 р. перетворена на Єврейське історико-етнографічне товариство. В комісії розробляли питання теорії єврейської народної освіти. Відкрилися бібліотеки ТПЄ в Петербурзі (1872), у 1901-1905 рр. в Одесі, Києві та Ризі. У грудні 1902 р. в Петербурзі при комітеті ТПЄ відбулась перша Всеросійська нарада з питань народної освіти. У 1901-1904 рр. ТПЄ провело ряд літніх курсів для вчителів єврейських шкіл, а в 1907 р. відкрило у Гродно дворічні педагогічні курси для підготовки кадрів єврейських вчителів. У роки Світової війни ТПЄ опікувалося єврейськими біженцями. У лютому 1916 р. на нараді ТПЄ з питання про народну школу (в основному для біженців), було прийнято компромісне рішення. Всі предмети, крім російської мови, а також історії та географії Російської імперії, повинні були викладатися на ідиш. Навчання івриту велось на івриті або на ідиш. У Петрограді комітет ОПЄ був закритий у 1918 р., а периферійні відділення діяли до 1920 р.⁸⁰

Великий вплив ТПЄ забезпечувало існування низки його відділень, перше з яких було закономірно відкрито в Одесі

⁸⁰ Обзор деятельности Общества для распространения просвещения между евреями в России за время войны. – Петроград: Тип.И.Лурье, 1916. – 24 с.; Общество распространения просвещения между евреями в России. Петербург: Документы и материалы // Литература о евреях на русском языке. 1890 – 1947: книги, брошюры, отписки статей, органы периодической печати: библиографический указатель / сост.: В.Е. Кельнер, Д.А. Эльяшевич. – СПб.: Академический проект, 1995. – С. 358–361; Бейзер, Михаэль. Евреи Ленинграда. 1917 – 1939: Национальная жизнь и советизация. – М.: Мосты культуры; Иерусалим: Гешарим. – 1999, 5760. – 447 с.

(враховуючи загальновідомий факт наявності тут великої єврейської спільноти) у жовтні 1867 р., щойно уряд дозволив внести у статут ТПЄ пункт про право клопотати про відкриття відділень в інших містах. Лише в останні роки XIX – перші роки XX ст. були засновані нові філії (комітети) – в Москві (1894), у Ризі (1898), Києві (1903). У 1913 р. в Російській імперії працювало 30 відділень ТПЄ з сімома тисячами членів. Зазначимо, що на території сучасної Одеської області на початку XX ст. діяло ще одне відділення – Аккерманське.

Ініціатором відкриття Одеського відділення (далі використовуюємо традиційну аббревіатуру – ОПЄ) був великий одеський підприємець Абрам Бродський. Однак найяскравішою фігурою серед заможних людей в ОПЄ слід вважати голову ОПЄ у 1891 – 1917 рр. Григорія Еммануїловича Вейнштейна (1860-1929). Позаяк ця постать є маловідомою, наведемо основні факти його біографії. У 1882 р. він закінчив Санкт-Петербурзький технологічний університет. Володів великим мукомельним підприємством в Одесі – торговим домом «Еммануїл Вейнштейн з синами», заснованого у 1874 р. Голова опікунських рад єврейського професійного училища та млинарсько-технічного училища. Член комітету ОПЄ для наукових єврейських видань. Голова хімічного відділу Російського технічного товариства. Голова Одеського біржового комітету. У 1915 р. обраний до Державної Думи. У 1919 р. емігрував до Франції, працював інженером, керував підприємствами Ротшильдів⁸¹.

Попри те, що у всі роки існування ОПЄ підприємцям та загалом заможним особам належала велика роль, головну «ударну» інтелектуальну силу товариству забезпечувала діяльність у ньому фактично всієї єврейської інтелігенції Одеси, найславніші представники якої своїми постатями склали цілі епохи в його існуванні. Передусім йдеться про юристів-практиків та істориків, Іллю Оршанського, Михайла Моргуліса, Соломона Пена, вчителів Емануїла Соловейчика, Моїсея Жвіфа (показовим є його прізвисько – «Диоген»), історика Симона Дубнова, видатних єврейських письменників Хаїма Бялика та Ахад га Ама та ін. Названі діячі були «обличчями» товариства у періоди його діяльності у другій половині XIX ст. – на початку XX ст.: 1) кінець 1860-х – початок 1870-х років; 2) кінець 1870-х – початок 1890-х років; 3) кінець XIX – початок XX ст. Про поступальний розвиток ОПЄ свідчать такі цифри: якщо у 1883 р. воно нараховувало 80 членів, то наприкінці 1880-х вже понад 500, в останні роки XIX ст. – і до кінця існування – понад

⁸¹ Владимир Иванович Вернадский. Переписка с украинскими учеными. [Текст]. Кн. 1: Переписка: А-Г. Ред. кол.: А.Г. Загородний, А.С. Онищенко (председатель), В.А. Смолий, В.Ю. Афиани [и др.]; сост.: А.С. Онищенко, Л.А. Дубровина, С.Н. Киржаев [и др.]. – К., 2011. – С. 614.

тисячу та близько 150 членів-співробітників, переважно з місцевих єврейських вчителів. Коло залучених та охоплених його діяльністю осіб було значно ширшим.

У 1870-х рр., після погрому 1871 р., до 1879 р. ОПЄ не функціонувало. Тому можна твердити, що перший період, що можна було б визначити як установчий, не мав свого завершення, продовжившись в межах другого періоду, що, на нашу думку, перейшов у третій у зв'язку з переїздом до Одеси С. Дубнова, що призвело до значного посилення інтелектуального потенціалу товариства, пожвавлення його історіографічно-просвітницьких прагнень. Цей, третій, період, як і всі явища єврейської одеської історії, мав своє завершення у зв'язку з погромом 1905 р. У фінальній стадії існування ОПЄ на початку ХХ ст. можна виокремити два періоди: 1) 1905 – 1917 рр. та 2) 1917 – 1920 рр. Попри складі революційні та військові умови існування впродовж цих двох останніх періодів, вони не залишають враження занепаду, тим більше на тлі тотальної кризи інших товариств і навіть їх зникнення, хоча, звичайно, матеріальна база ОПЄ та напрямки діяльності значно звузились.

Впродовж усього часу існування ОПЄ незмінною рисою залишалися жваві дискусії між прибічниками двох напрямків, краще сказати, філософій, діяльності: асиміляторів та націоналістів. Попри ці назви, обидва напрямки були формами прагнення євреїв полегшити життя єврейської громади, покращити його освітній та соціальний рівень. Тим більше, попри палкі дискусії непрохідних меж між ними не існувало, а асиміляція не означала повної втрати єврейського національного типу. Асимілятори вважали, що євреї мають оволодіти російською мовою, влити в російський спосіб життя та освіти, власне, стати повноцінними членами російсько-імперського соціуму, «русскими евреями». Тому релігійним та мовним питанням вони приділяли меншу увагу. Безумовно, така позиція склалася під сильним тиском державного та побутового антисемітизму, що, головним чином, звинувачував євреїв у замкненості, будіванні «держави у державі», ігнорування імперського патріотизму та «шкідливості». Передусім виразником цих поглядів в ОПЄ був М. Моргуліс. Натомість позиція націоналістів (передусім презентована в ОПЄ С. Дубновим), що дедалі більше пересікалася з позицією сіоністів, полягала в обстоюванні традиційних єврейських цінностей. Звичайно, головним чином, ці дискусії втілились у різних позиціях щодо стратегії розвитку єврейського шкільництва, просвіти і т.п. головних напрямків роботи ОПЄ⁸². Так, якщо асимілятори

⁸² Дубнов С.М. Книга жизни. – М., 2004. – С. 182, 205, 219, 231, 251.

найбільшу увагу прагнули приділити матеріальній допомозі студентів та гімназистів, що отримували загальноросійську освіту, то націоналісти покладали найбільші сподівання на організацію та допомогу єврейським закладам, зокрема, початковим. Щодо долі єврейської мови, то асимілятори загалом схилились до підтримки їдишу, а націоналісти – розвитку івриту.

До найбільших здобутків асиміляторів слід зарахувати видання газети «День» у 1869-1871 рр., що російською мовою мала донести загалом правильні відомості про євреїв. Зростання впливу націоналістів наприкінці XIX – на початку XX ст. пояснювалося розчаруванням у політиці поступок, які все одне не покращували ставлення до євреїв з боку російської влади та багатьох верств суспільства. Втім, обидві групи пільно співпрацювали у справі допомоги написання С. Дубновим історії євреїв, тобто реалізації його програми позитивістського вивчення історії єврейського народу.

На всіх етапах діяльності головним завданням ОПЄ була підтримка єврейської освіти, передусім початкової, матеріальна допомога вчителям та учням. У 1883 р. ОПЄ взяло протекцію над жіночим професійним училищем А. Сигал. Надалі допомогою ОПЄ користувалися десятки шкіл, при чому не лише в Одесі, але й у Бессарабії, Придністров'ї. Зусиллями ОПЄ організовано нові школи. Наприклад, у 1889 р. у спеціально зведеній будівлі на околицях міста виникло училище Л. Гольда для найбідніших дітей. Наприкінці XIX ст. у школах, що були створені ОПЄ, або тих, що користувались його субсидіями навчалися близько півтора тисячі дітей та дорослих та викладали 174 вчителі. Субсидіями ОПЄ користувались студенти Новоросійського університету та курсистки Одеських вищих жіночих курсів, середніх та спеціальних навчальних закладів⁸³. Така допомога була актуальною, хоча б з огляду на такий приклад: єврею курс на медичному факультеті Новоросійського університету обходився у 4 рази дорожче, ніж християнину⁸⁴.

Велику увагу товариство приділяло питанню працевлаштування. Одним з багатьох можливих прикладів видавничих зусиль ОПЄ є видання перекладу книги «Етика юдаїзму» Морица Лацаруса, здійсненого І.К. Брусилоським та Г.Л. Полінковським у 1903 р.

Показником авторитетності та важливості ОПЄ в соціокультурному житті Одеси є докладне та константне висвітлення його діяльності на шпальтах одеської преси⁸⁵.

⁸³ Державний архів Одеської області (далі - ДАОО). – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 77-78.

⁸⁴ Петров К. Горемычные студенты // Одесские новости. – 1912. – 16 марта.

⁸⁵ В обществе просвещения между евреями в России // Одесские новости. – 1918. – 3 декабря; Библиотека А.О. Цедербаума // Одесские новости. – 1899. – 10 октября; Одесский листок. – 1916. – 17 октября.

В останні два десятиліття свого існування ОПЄ досягло рівня розгалуженої установи. На початок 1917 р. у віданні ОПЄ перебували майже всі єврейські безкоштовні училища та вечірні школи, що були поєднані між собою комісіями, що функціонували при ОПЄ: шкільно-педагогічна, екскурсійна, музейна, господарча, медико-санітарна та позашкільна⁸⁶. Після організації Ради єврейської громади, ОПЄ зосередилось лише на пошуку коштів для шкіл. У 1917 та 1918 рр. ОПЄ роздало субсидій на 200 мільйонів. Діяли також комісії: фінансова (збирала пожертви на субсидії навчальним закладам); допомога студентам; з видачі допомог на право навчання у середніх та нижчих навчальних закладах; з влаштування літньої колонії для дівчат; бібліотечна комісія.

ОПЄ володіло двома нерухомими об'єктами: будинком № 5 у Будівельному провулку, наданому у безстрокове користування жіночому навчальному училищу Ф. Гольд та дачею 7 частини Дальницької ділянки, по дорозі до Великого Фонтану, де знаходилась літня колонія для дівчат.

Незважаючи на всі старання ОПЄ літній колонії не ніколи не вдавалось прийняти понад 200 дітей за літо у дві зміни. В колонії дівчати отримували посилене харчування, користувались сонячними та морськими ваннами та лікуванням. Персонал – завідувачка, дві помічниці, з яких одна завідувала педагогічною частиною, а інші, фельдшерка, медичною під керівництвом постійного лікаря колонії. У 1917-1919 рр. колонія вже не функціонувала.

Позаяк у статуті товариства бракувало пункту про право власності, обидва об'єкти були придбані на ім'я приватних осіб: М.І. Штейнберг-Зусьмана та Г.Е. Вейнштейна. Прибуткі ОПЄ складались з річних членських внесків, одномоментних пожертв на користь ОПЄ та його закладів, у відсотках з недоторканого та оборотного капіталу, повернення позик, продажу видань ОПЄ та ін. У 1915 р. ОПЄ створила кооператив, який трохи покращив його фінансовий стан.

У 1900 р. була заснована позашкільна комісія для допомоги екстернам, вихідцям з містечок смуги осілості. Вона багато разів змінювала форми та методи своєї діяльності. У 1919 р. забезпечувала діяльність 5 безкоштовних вечірніх шкіл та пересувного шкільного педагогічного музею.

Музей ОПЄ був відкритий майже одночасно з музеєм Технічного товариства у 1904 р. Лише ці два музеї обслуговували навчальні заклади Одеси. Музей обслуговувався великою групою співробітників та двома особами, які отримували платню. Музей мав 3918

⁸⁶ ДАОО. – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 64.

навчальних посібники, а також спеціальну бібліотеку. Наявні посібники були згруповані у 12 відділів: 1) початкове навчання; 2) технологія; 3) малювання; 4) географія та етнографія; 5) історія; 6) Біблія; 7) зоологія; 8) анатомія та гістологія; 9) ботаніка; 10) мінералогія; 11) фізика; 12) хімія. Було надруковано 2 каталоги. Всі громадські школи користувались безкоштовним абонементом, решта – за невелику платню. У 1918 р. посібниками музею, окрім приватних осіб, користувалися 65 навчальних закладів. Керівники ОПЄ скаржились на тісноту приміщення, брак фінансів.

У 1901 р. були відкриті бібліотека та читальня, що впродовж багатьох років були єдиною загальнодоступними установами такого роду, адже бібліотека товариства прикажчиків євреїв обслуговувала обмежене коло осіб з високою абонентською платнею та не мала читальної зали. Бібліотека ОПЄ інтенсивно поповнювалась, але через дуже широку практику видачі книг без залогу, багато з них не поверталися. Багато користувачів мешкали у тісних та брудних квартирах і тому книги часто повертали зіпсованими. Доволі багато книжок були вилучені цензурою. Тому на 1919 р. бібліотека нараховувала 24 тисяч книг та близько 4 тис. періодичних видань. У бібліотеці були книги зі всіх галузей знань та жанрів, на різних мовах, зокрема, івриті та ідиш. До 1918 р. звичайна абонентська платня була 20 коп. на місяць, пільгова – 10 коп., а близько 1/3 читачів користувалися книгами безкоштовно. Наприкінці діяльності товариства бібліотека мала 2020 абонентів. Платний штат бібліотеки складала завідувач, 3 бібліотекарки та один хлопчик.

У 1918 р. Комісія з надання допомоги учням середніх та нижчих навчальних закладів розглянула величезну кількість прохань та на різні суми задовольнила 376 прохань вихованців 69 навчальних закладів Одеси. Комісія з допомоги студентам покладалась у визначенні ступені нужденності студентів на виборних з їх числа. Експертна комісія влаштувала літні та зимові екскурсії у місті та на його околицях, дитячі майданчики⁸⁷.

У 1917 р. ОПЄ активно включилось у процес заснування Одеського народного університету, покликаною сіяти світ знань серед пересічної маси населення. Одеські євреї мали єврейську секцію. Її лідерами були Г.М. Левіт та А.М. Мережин. Єврейська секція складалася з трьох відділів – природничо-математичного (А.М. Тумерман, А.Є. Левінсон, А.М. Лілієнблум, М.П. Козак, Е.Я. Дізик, Я.В. Зільберберг), гуманітарного (політична економія – А. Мережин, Економічна географія – А.С. Ревуцький, Загальна теорія права – присяжний повірений С.Б. Шапіро, державне право – прис. повірений М.Е. Сосіс, загальна історія та доісторична культура –

⁸⁷ДАОО. – ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк. 9-14.

Г.М. Левіт, Історія Росії та України – І.І. Ніренберг, Громадські рухи у ХІХ ст. – Г.М. Лурье, Історія філософії – педагог Н.Г. Неманов) та іудаїки (єврейська література – літератор Г.Б. Авербух, єврейська філологія – педагог Н.М. Шульман, єврейська мова – педагог С.К. Фішман, давньо-єврейська мова та література – педагог Б.Г. Духовний, Біблія та біблейська критика та історія євреїв у Східній Європі, історія єврейського національного самоврядування – педагог Н.Г. Неманов, давня історія євреїв – педагог Б.Г. Духовний, історія єврейської культури – педагог Н.М. Шульман). У заяві до Ради НУ єврейська секція повідомила, що існує лише на членські внески та просила субсидію. Але навіть у таких умовах з грудня 1917 до червня 1918 р. в цій секції відбулося 300 лекцій, 8059 відвідувань, 5 науково-просвітніх екскурсій (200 осіб)⁸⁸.

Отже, діяльність ОПЄ не лише копіювала та продовжувала діяльність ТПЕ, що логічно для фактично філії, але прилаштувала її до місцевих умов, що передусім визначалися великою чисельністю одеських євреїв, але з великою долею бідних. Саме цією обставиною пояснюється з одного боку тривале і майже безперервне функціонування товариства, але з іншого боку, складнощі та скарги на малозабезпеченість. В підсумку, слід визнати, що хоча товариство могло зробити і більше для просвіти євреїв, враховуючи низку несприятливих обставин, воно зробило дуже багато. Діяльність товариства слід розглядати одночасно у кількох надважливих площинах: благодійності, просвітництва, національній консолідації, налагодженні зв'язків з оточенням – владою та неєврейськими спільнотами загалом. Досвід ОПЄ був кооптованих комуністами у 1920-х роках в їх педагогічно-просвітницьких експериментах і, слід зазначити, за участю колишніх членів ОПЄ (наприклад, останній голова ОПЄ С.Б. Лазарович) та учнів субсидованих ним закладів.

Victoria Makedon

«Odessa branch of the society to spread education among Jews in Russia»: stages and directions of operation

The purpose of this article is to study the main stages and activities of one of the oldest and leading national-cultural associations of Odessa – «the Odessa branch of the Society for the Promotion of Enlightenment among the Jews in Russia». On the basis of a wide range of sources shows a great contribution to the development of the society of Jewish culture in Odessa and culture of the city as a whole.

The fact of continuous and extensive activities reflects, albeit indirectly (as in the history of record keeping and archives in many cases, the physical loss of documentary collections exists) that only a partnership among all national and cultural societies in Odessa are left in a large archive, formed a separate Foundation of the State Archives of Odessa region, which is the main source for the study of its activities. The Fund includes acts documents, - materials of official records (reports, business correspondence, protocols, etc.). Several documents are published in the Fund thorough collection of documents on the

⁸⁸ Педагог. В еврейском отделении НУ // Одесский листок. – 1919. – 27 сентября.

history of the Jews of Odessa and Southern Ukraine that issued the State Archive of Odessa region in the beginning of the 21 century.

Specificity was «Odessa branch of the society to spread education among Jews in Russia» that's Odessa national cultural societies it was the only example of the central branch of the other cities. «Society of the society to spread education among Jews in Russia» was founded in October 1863, led by philanthropist E. Ginsburg. «Society of the society to spread education among Jews in Russia» official was the only major Jewish cultural-educational organization in the Russian Empire.

Activities of «Odessa branch of the society to spread education among Jews in Russia» didn't not only copy and continue the activity of «Society of the society to spread education among Jews in Russia», which actually was logical for the branch, but it was accomplished to the local conditions, primarily was determined by a large number of Jews from Odessa, with a high degree of the poor ones. This circumstance is explained on the one hand by long and nearly continuous functioning of the society, but on the other hand, by the difficulties and complaints of low income. Although the company could do more to educate Jews, given the number of adverse circumstances, made it a lot. The activity of the Company should be considered simultaneously in several extremely important areas: charity, education, national unity, establishing contacts with the surroundings - government and non-Jewish communities in general.

Key words: national-cultural associations, Odesa, Jews, education.

Викторія Македон

«Одесское отделение общества для распространения просвещения среди евреев в России»: этапы и направления функционирования

Целью этой статьи является исследование основных этапов и направлений деятельности одного из старейших и ведущих национально-культурных объединений Одессы – «Одесского отделения общества для распространения просвещения среди евреев в России». На базе широкого круга источников показан большой вклад общества в развитие еврейской культуры Одессы и культуры города в целом.

Ключевые слова: национально-культурные объединения, Одесса, евреи, просвещение.

УДК 94(477) «1905-1920»

Віктор Савченко

ІДЕЯ КОЗАЦЬКОЇ ВОЛІ В ПРОПАГАНДИСТСЬКІЙ І ОРГАНІЗАЦІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ АНАРХІСТІВ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ (1905 – 1920 рр.)

У статті розкривається тема формування анархістами України селянського анархістського руху, про що замовчувала радянська і сучасна українська історіографія. Пропагуючи анархістські ідеали, анархісти використовували для їх затвердження традиції боротьби запорозького козацтва за свободу, ідеали і досвід самоорганізації українського козацтва. Починаючи з 1905 р анархісти України почали створювати місцеві анархістські групи та мобільні бойові загони в українських селах Херсонщини, Поділля, Київщини, Катеринославщини, Полтавщини, Чернігівщини, Північній Таврії, які часто формувалися українськими вчителями. В Олександрівському повіті в 1906 - 1911 рр. діяла федерація анархістів Запорозького краю, яка у своїй пропаганді використовувала традиції козацьких вольностей. У 1918 - 1921 рр. традиції Запорозької Січі намагалися воскресити махновський рух і Революційно - повстанська армія України (махновців), Конфедерація анархістських організацій

України «Набат». Витоки волелюбності і народного анархізму в Україні ідеологи махновського руху відносили до Запорозької Січі.

Ключові слова: анархісти, студенти, запорожці, Н. Махно, українське селянство.

Махновський рух, який у 1918 – 1921 рр. підняв на боротьбу за волю українських селян Катеринославської, Херсонської, Потавської губерній, Північної Таврії, захопив ті самі терени, на яких віками жили і боролися славні сини України - запорізькі козаки. Переважна більшість повстанців – махновців була нащадками запоріжців, не тільки у родинному сенсі, вони були духовними нащадками своїх прабатьків. Селянські анархісти України уявляли себе своєрідними месниками – «шляхетними розбійниками», «запорожцями», бо реальна – «матеріальна» Російська імперія бачилася ними, як соціальне пекло, а її реалії не влаштовували молодих радикалів, як перспектива життя. Вони намагалися плекати романтизований ідеал – анархію, розглядаючи підпільну боротьбу проти влади і терор, як «чистилище».

Українська ментальність початку ХХ ст. на півдні України формувалася як «анархічна», що часто – густо ігнорувала «державність», міфологізувала «козака Мамая», як «авантюриста-індивідуаліста». Український ідеал, «козацька воля», був замішаний на індивідуалізмі, волюнтаризмі та непокорі. В той час, коли для росіян виступ проти «своєї» держави був «святотатством», українці бачили у владі, що йшла з Петербургу і Москви, тільки «гвалтівника».

Історик В. Чоп вперше розглянув запорозьські традиції в махновському русі. Він знайшов та проаналізував значну частину факторів, що зближували махновців із запорожцями давніх часів, але його аргументи не торкалися анархістської складової махновського руху, анархістського тлумачення «волі запорозької». В. Чоп вказав на географічну, етнографічну, антропологічну близькість махновських повстанців і запорожців: на спільний менталітет, традиції і національну пам'ять, родове походження, сотенний політ «махновських» сіл, спільність географічного розповсюдження двох явищ: «В Гуляй-Полі ніколи не забували про запорозьку старовину. Легенди про заснування цієї військової слободи тягнуться від останньої чверті ХVІІІ ст... Махно згадував, що про запорозьких козаків йому розповідала мати». В той же час В. Чоп робить висновок про те, що «...керівна ланка махновського руху не докладала жодних зусиль, на відміну, наприклад, від керівництва армії УНР, для штучного пропагандистського нав'язування козацької традиційності та атрибутики. Всі зовнішні та внутрішні прояви «показання» махновських повстанців йшли

знизу, будучи ініціативами представників рядової маси повстанців та нижчого командного складу»⁸⁹.

Насправді, починаючи з часів формування анархістського руху в Україні, анархістські ідеологи, під час діяльності серед українського селянства, прославляли звитягу запорожців. Анархісти підрекреслювали волелюбство запорожців, їх рішучість у «військовому вирішенні» проблем свободи, традиції самоврядування та «вільних» рад Січі. Науковці давали різні епітети феномену українського «козацького» індивідуалізму: «безмежний» (І. Мірчук), «анархійний» (В. Янів)... В. Липинський вважав основною рисою українця «стихийний нахил до всякого індивідуалістичного анархізму». М. Драгоманів вважав, що українці, наслідуючи козацьку вдачу, будуть виборювати бездержавний федералізм, самоврядування. М. Драгоманів, виходячі з феномену українського козацтва, сформував анархістський ідеал свободної, рівної, справедливої особистості⁹⁰. В творах класиків анархізму М. Бакуніна та П. Кропоткіна оспівується сильна, вільна людина, що встановлює самоврядування, як прояв вищого порядку – анархії, коли людина не підлягає державі та політичним інституціям, а сама є носієм порядку.

В той же час Н. Махно, деякий час, перебував у полоні загального «негативу» по відношенню до слова «казак», який затвердився в революційному середовищі в 1900 – 1920 рр. Махновці воювали проти козаків армії гетьмана П. Скоропадського та армії ЗСПЮ генерала А. Деникіна (частини донських, кубанських, терських козаків), царська влада придушувала революційний рух у 1905 – 1907 рр. з допомогою донських козаків, яким нав'язала поліцейські функції. Слово «отаман» використовували, як донські козаки, так і прибічники УНР, Української держави, тому махновські командири прагнули користувалися почесним запорозьким титулом «батько» (Батько Правда, Батько Савон и др.). Але, відомо, що Н. Махно позитивно згадував про запорозьких козаків та їх традиції української самоврядування. Описуючи в своїх мемуарах загальні збори у Гуляй-Полі (лютий 1918 р.) Н. Махно писав: «це були збори справжньої Запорізької Січі»⁹¹.

Хоча анархістський рух в Україні зародився 1903 р., до осені 1905 р., цей рух не набув масовості і був підтриманий переважно

⁸⁹ Чоп В. М. Проблема існування Запорозьких козацьких традицій в історії махновського руху // Записки історичного факультету ОНУ імені І. І. Мечникова. – 2006. – Вип. №17. – С. 196 – 203.

⁹⁰ Хруцький А. Два Українські Анархісти: Михайло Драгоманов та Нестор Махно // [Електронний ресурс]. – Режи доступу: www.ditext.com/chrucky/makhno.htm.

⁹¹ Чоп В. М. Проблема існування. – С. 200.

«нетрами» міських робітничих околиць, до 60% анархістів того часу в Україні були єврейськими ремісниками. З літа 1905 р. перед анархістами стало гостре питання пошуку масової підтримки не тільки по містах, але й в українському селі. Нажаль, в українському історичному середовищі продовжує «блукати» міф про анархістів 1905 – 1916 рр., як про виключно міських маргіналів, але, анархісти бачили в українських селянах «природню бунтарську силу», що має анархістські традиції та потенції. Анархісти – пропагандисти пішли по селах Центральної України, в яких збіреглася пам'ять про «вільне козакування» предків. Звісно, в своїй пропагандистській роботі анархісти зверталися до «зразків» славної української історії, до образів запоріжців – «фанатиків волі».

З весни 1906 р. анархісти – комуністи активізували свою діяльність в українському селі, намагаючись підняти селянство на бунт проти влади. На півдні Київської губернії (де місцеві кобзари ще співали про звитягу січовиків) постала Київська федерація вільної селянської спілки, яку очолили анархісти - вчителі народних шкіл, надаючи анархістському рухові українського національного забарвлення. По селах Київщини діяли Федерація (група) крест'янських анархістів - комуністів «Вільна громада» - «Вільна селянська спілка» (вчитель Я. Коваль, О. Ворошевич, Т. Штеп, І. Бабич, В. Полубояр, О. Ціцерух та ін.)⁹².

В Черкасах розпоширювався анархістський журнал «Земля и воля», група колишніх місцевих соціал – демократів та есерів, що перейшла на бік анархістів, видала три анархістські листівки в Смілі, закликаючи селян до бунту. Чигиринсько-Златопільська група анархістів – комуністів 1907 – 1909 рр. провела низку експропріацій і терористичних актів, а 1907 р. у с. Лебедін Чигиринського повіту надрукувала листівку «Слушай брат крест'янин, анархіста!»⁹³.

1907 - 1908 рр. активізувала свою діяльність Південноросійська федерація селян анархістів-синдикалістів. Одною з груп «федерації», що діяла по селах і містечках Васильковського, Черкаського, Чигиринського, Каневського повітів (Фастів, Ржищів, Богуслав, Грушево, Сміла, Городище, Хлестунівка, Товсте, Ротмістрівка, М. Смілянка, Костянтинівка, Ковалівка, Топильна, Старосельці, Тернівка) керували брати І. та А. Жуки, В. Москальов, Я. Лісовий, студент Г. П'ятаков (майбутній радянський діяч). Радянський автор М. Моршанська, яку не можливо запідозрити в симпатіях до анархістів, писала: «На Юге России вообще, а в Киевский губернии

⁹² Анархист. – Париж. – 1908. – №2. – С. 28; Альманах. Сборник по истории анархического движения в России. – Париж: Б.и., 1909. – С. 187.

⁹³ Буревестник. – Женева. – 1908. – №11 – 12. – С. 25; Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДА України). – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 2606. – Арк. 36.

в частности, анархистский движение был развит чрезвычайно широко»⁹⁴. Г. Пятаков згадував, що: «Летом 1906 г. вел активную анархистскую работу среди крестьянской и рабочей молодежи; был руководителем кружка в 50 человек. Из этого кружка и соседнего, руководившегося Иустином Жуком, выделилась экспроприаторская группа во главе с Жуком»⁹⁵. Група І. Жука стала відома гучними експропріаціями, терором, сутичками із поліцією і загонами охоронців, пропагандою серед селянства «прямих дій». Разом з цією групою в Черкаському повіті, у Звенігородці, Городіщі, Каніві, с. Лебедин діяли і інші групи селянських анархістів-комуністів⁹⁶.

Наприкінці 1908 - на початку 1909 р. поліції вдалося вбити 12 лідерів та бойовиків анархістських груп Київщини (М. Мירוшник, «Аріс» та ін.), арештувати І. Жука. Поліція була здивована тим, що систему анархістського спротиву на Київщині очолили вчителя Черкаського повіту: С. Мищенко, Е. К. Соловьев, С. Рубенштейн, І. Фоменко. Вчитель С. Семенко створив анархістсько-комуністичну групу у с. Товсте, Ф. Симінський - в Залеському, Буревич - в Кирилівці (центр організації), В. Даниленко и З. Кононенко - в Моренцах, А. Фесенко - в Поповці, регенти церковного хора В. Гнедюк і І. Іваненко в Гнилице. Є данні, що два майбутніх повстанських ватажка визвольних зманань Д. Терпило - отаман «Зелений» та отаман С. Коцюр (Коцюра) були вчителями, створившими у 1906 р. у Трипіллі і Чигирині місцеві анархістські групи⁹⁷. Анархісти мали зв'язок із партизанським загonom ілегалістського отамана «Поліських лісів» О. Савицького на Чернігівщині, його загін 1907 - 1909 рр. проводив експропріації і терор під анархістськими гаслами, в Білій Церкві з ілегалістською групою «Ангел помсти» М. Лукіна⁹⁸.

Непокоїла поліцію і те, що анархістський рух на Київщині почав співпрацювати із національним українським рухом. У Чигирині члени підпільної групи «Українська народна самооборона» (керівники групи українські есери) діяли в союзі з місцевими анархістами. По селах Київщини був знайдений український

⁹⁴ Моршанская М. Иустин Жук. - Л.: Прибой. 1927. - С. 12; ЦДІА України. - Ф. 274. - Оп. 1. - Спр. 2710. - Арк. 13.

⁹⁵ Пятаков Г. Авфтобиография // Деятели СССР и революционного движения России. Энциклопедический словарь Гранат. - М.: Сов. Энциклопедия, 1989. - С. 591.

⁹⁶ Державний архів Російської Федерації (далі - ДАРФ). - Ф. 102. - Оп. 234 (1909). - Спр. 12, ч. 21 Н. - Арк. 138-140, 405.

⁹⁷ ЦДІА України. - Ф. 274. - Оп. 1. - Спр. 2368. - Арк. 59; Ф. 318. - Оп. 1. - Спр. 1026. - Арк. 30 - 33; Коваль Р. Отаман Зелений. - К.- Вінниця: Діокор. 2008. - С. 15.

⁹⁸ ДАРФ. - Ф. 102. - Оп. 234 (1909). - Спр. 12, ч. 21 Н. - Арк. 135-138; оп. 237 (1909). - Спр. 12, ч. 21 Н. - Арк. 139 - 146; ЦДІА України. - Ф. 274. - Оп. 1. - Спр. 2293. - Арк. 4 - 6; Спр. 2709. - Арк. 9.

переклад брошури російського ідеолога анархізму Леона Чорного (Турчинінова)⁹⁹.

Анархісти поширювали по селах Чернігівщині (Чернігівський, Новозибківський, Глухівський повіти) свої листівки. У с. Семенівка, по селах навколо Борзни, Глухіва, Конотопу, була створена Південно-західна група анархістів - комуністів. В найближчих до Полтави селах: Крутой берег і Дублящина, в Сумському, Ахтирському, Ізюмському, Лебедянському повітах в 1906 р. формувалися селянські анархістські спілки - «Союзи» (с. Хобени, Сватовка, Краснопілля, Должанська волость та ін.). По селах Полтавщини були створені дві анархістські федерації¹⁰⁰.

В Херсонській губернії анархістські групи фіксувалися поліцією по селах: Ново-Воронцовка, Гладоси, Плетений Ташалик, Акметечка, Інгулець, Богополя, М. Виські, Вахновки, Ольвіополь, Шістка. Журнал «Анархист» сповіщав, що справою «свідомих селян анархістів» є: «бойові виступи по селах Херсонської губернії». «В містечку Голта 1907 р. була створена місцева селянська група анархістів-комуністів, яка проіснувала до 1909 р. (відома вбивствами пристава, урядника, стражника, друкувала листівки). По селах Криве Озеро та Гніляково одеськими анархістами М. Репічем та М. Надеждіним були сформувані селянські групи анархістів-комуністів¹⁰¹.

На кордоні Катерининської і Таврійської губерній анархізм популяризувався в селянському середовищі колишніх поселень Запоріжжя та Азовського козацького війська, де по селах діяли анархістські бойові групи: Пологи (1906 - 1910), Гуляй-Поле (1906 - 1913), Новоспасівка (1906 - 1913), Гур'івка (1906 - 1907). Найбільш відомий з цих груп був «Союз бідних хліборобів» (в якому починали шлях боротьби Н. Махно та інші махновські командири). Цей «Союз» був створений у квітні 1906 р. В. Антоні та братами П. та О. Семенютами і налічував більш ніж 40 «активістів». «Союз» друкував листівки (листівка «К крестьянам»), підтримувала зв'язки із анархістами Олександрівська та Катеринослава. Ватажок гуляйпільської групи О. Семенюта 1906 р. звертався до

⁹⁹ ДАРФ. – Ф. 102. – Оп. 234 (1909). – Спр. 12, ч. 21 Н. – Арк. 209; ЦДА України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 2605. – Арк. 37, 305; Спр. 2293. – Арк. 4 – 6.

¹⁰⁰ ДАРФ. – Ф. 102. – Оп. 234 (1909). – Спр. 12, ч. 69 А. – Арк. 4; ЦДА України. – Ф. 276. – Оп. 1. – Спр. 51. – Арк. 4 – 10; Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 2383. – Арк. 103; Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 3424, ч. 3. – Арк. 18; Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 2393. – Арк. 34; Спр. 3004. – Арк. 2 – 4.

¹⁰¹ ЦДА України. – Ф. 268. – Оп 1. – Спр. 79. – Арк. 183; Спр. 284. – Арк. 3; Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 1426. – Арк. 24; Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 6016; Ф. 442. – Оп. 857. – Спр. 495 –а. – Арк. 3 – 5; Анархист. – Париж. – 1907. – №1. – С. 32.

гуляйпільських анархістів: «Велика честь і слава вам - синам народу, славним правнукам запорожців»¹⁰².

1906 р. був створений Подільсько-Бесарабський селянський союз анархістів - комуністів (групи в Болграді, Аккермані, Ізмаїлі), Селянський союз Поділля та Херсонської губернії. Анархістські «селянські спілки» намагалися утворити Української селянську федерацію анархістів - комуністів «Вільна громада», таємно видавати газету українською мовою «Вільна громада» у Летичеві. У повітовому містечку Балта анархізм пустив коріння, які два роки знищувала місцева поліція, тільки 1907 р. поліція заарештувала близько 60 анархістів з Подільсько-Бессарабського селянського союзу анархістів-комуністів та групи анархістів - синдикалістів Трудового Союзу. 1907 – 1908 рр. групи на Поділлі фіксувалися у містечках: Янушполь, Жмеринка, Гайсин, по селах: Цвілихівка, Брага, Атаки¹⁰³.

Анархістська агітація проводилася в с. Ново-Павлівка Таврійської губернії, с. Качанівка – Харківської губернії, по селах Новомосковського, Верхньодніпровського повітів Катеринославської губернії. Роменська група анархістів - комуністів до 1909 р. була сильнішою на Полтавщині (лідери: А. Найдиш, бр. Безпальчеви, Власенко, Пилипенко). 1910 р. полтавські анархісти намагалися, об'єднавшись, створити міжрайонну Малоросійську боєву групу анархістів¹⁰⁴.

Навколо О. Семинюти та В. Антоні зібралася група селянських анархістів – комуністів «Запорізького краю»: О. Дорогобед, Л. Мехеев - «Отаман», «Солдат» - Т. Дудник, І. Опанасенко - «Старий» (бл. 20 осіб)¹⁰⁵. 1909 р. О. Семинюта скоїв вбивство поліцейського пристава в Гуляй-Полі, група намагалася організувати втечу арештованих анархістів, взрив в'язниці. 1 травня 1910 р. в перестрілці з поліцією О. Семинюта загинув, але група продовжувала діяти до 1911 р., друкувала листівки¹⁰⁶. Анархісти «Запорізького краю» (нагадаємо, що

¹⁰² Кушніренко І., Жулінський В. Нестор Махно і «Союз бідних хліборобів». – Запоріжжя: Дніпровський металург, 2010. – С. 17 – 26; ЦДІА України. – Ф. 313. – Оп. 1. – Спр. 583. – Арк. 43.

¹⁰³ ДАРФ. – Ф. 102. – Оп. 234 (1906). – Спр. 20, ч. 76. – Арк. 2; Оп. 234 (1907). – Спр. 20, ч. 56. – Арк. 2; Оп. 237 (1907). – Спр. 12, ч. 45. – Арк. 26 – 27; Спр. 12, ч. 45 А. – Арк. 12; Спр. 12, ч. 45 Н. – Арк. 27 – 28; ЦДІА України. – Ф. 275. – Оп. 1. – Спр. 1700. – Арк. 7; Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 28187 – Арк. 3; Спр. 1251. – Арк. 4; Ф. 385. – Оп. 1. – Спр. 2131. – Арк. 2 – 3; Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 6035. – Арк. 6.

¹⁰⁴ ДАРФ. – Ф. 102. – Оп. 234 (1907). – Спр. 12, ч. 46. – Арк. 2; Оп. 238 (1908). – Спр. 12 ч. 46. – Арк. 4 – 13; Оп. 239 (1909). – Спр. 12, ч. 46 А. – Арк. 120; ЦДІА України. – Ф. 268. – Оп. 1. – Спр. 79. – Арк. 98; Спр. 79, ч. 2. – Арк. 22; Ф. 276. – Оп. 1. – Спр. 190. – Арк. 12; Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 438 А, ч. 111. – Арк. 760; Спр. 940. – Арк. 2 – 18; Арк. 2-8.

¹⁰⁵ ЦДІА України. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 2383. – Арк. 2.

¹⁰⁶ Кушніренко І., Жулінський В. Нестор Махно і «Союз бідних хліборобів». – Запоріжжя, Дніпровський металург, 2010. – С. 45 – 48; Яланський В., Верьовка Л. Нестор і Галина. Розповідають фотокартки. – К.- Гуляй-Поле. 1999. – С. 77 – 90.

сама назва Запорожжя, на початок ХХ ст. офіційно не вживалася, пропаганда розглядала запорожців як «бунтарів») вирішили відродити селянські групи Олександрівського повіту, розпоширювали серед місцевих селян привезені з Парижу листівки та брошуру українською мовою Групи анархістів-комуністів Запорозького краю - «Кілька спогадів про Прокопія Семенюту, Назара Зуйченко, Івана Шевченка». З брошури можна дізнатися, що Н. Зуйченко і І. Шевченко друкували на гектографі прокламації, агітували по селах в районі Гуляй-Поля, причому «організація охопила великий регіон». Автори брошури підкресливали те, що згадані анархісти агітували тільки українською і були «запорожцями»¹⁰⁷.

1909 р. група анархістів з Гуляй-Поля та Олександрівська (Т. Шуба, З. Рубловський та ін.) організували бойовий загін, але, нові арешти та загибель у перестрілці лідера, підірвали спроможності групи. 1910 р. поліцейські зведення вказували, що у с. Погребище місцеві мешканці співчують анархістам. Числені групи анархістів продовжували непокоїти владу до 1911 р. коли структура анархо-селянського спротиву на Київщині була остаточно розгромлена поліцією. Деякі селянські групи по українських губерніях продовжували діяти до 1913 р.¹⁰⁸.

На еміграції, в Швейцарії та Франції в 1909 – 1916 рр. діяла Федеративна спілка анархістів «Вільна громада», що намагалася вести пропаганду українською мовою (4 групи, керівник М. Музель (Рогдаєв), групи були пов'язані з «селянськими спілками» анархістів в Україні). 1914 р. М. Музель почав видавати в Парижі газету анархістів – комуністів «Набат» (1 № вийшов в липні 1914 р., до початку 1915 р. редакція «Набат» та одноіменна група опинилися в Женеві, де видала, ще три числа газети).

1917 р., після Лютневої революції, почалося відродження анархістського руху в Україні, поновили свою діяльність і анархістські селянські групи. Але на Правобережній Україні революційна боротьба вже проходила під гаслами «лівих» партій та партійних груп українського спрямування – УРСДРП та УПСР, в які перейшла частка колишніх симпатиків анархістів, деякі анархісти знайшли себе в лавах партії більшовиків. Треба, вказати на те, що значну частину повстанських отаманів, більш-менш анархістського штибу, таких як Зелений, Коцюр, Чорний ворон, окремі дослідники автоматично зараховують до симпатиків УНР, «національних», «петлюрівських» отаманів... хоча в них була анархістська історія та близька до анархістів програма (загони Трипільської «республіки» 1919 р., Чигиринської «республіки» 1919 р., загони Ф. Шуби та «шубівців» на Чорнігівщині 1919

¹⁰⁷ ЦДІА України. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 2383. – Арк. 103.

¹⁰⁸ ДАРФ. – Ф. 102. – Оп.239 (1909). – Спр. 12, ч. 15 А. – Арк. 3, 20, 36.

– 1920 рр., загони анархістів «Самарських лісів» 1919 – 1920 рр., загони атамана Христового на Полтавщині 1920 р. та ін).

Восени 1918 р. анархісти створили Конфедерацію анархістських організацій України «Набат», зафіксував в цій назві українську складову. Незабаром Н. Махно створює Революційно-повстанську армію України, так само фіксуючи «українські цілі» цієї армії. В жовтні 1919 р. махновцями була проголошена Південноукраїнська трудова федерація, що мала свою «конституцію» - «Декларацию» (редагована анархістом В. Воліним, що у вересні – листопаді 1919 р. був головою махновської Ради, а з серпня по кінець грудня 1919 р. очолював пропаганду армії махновців – «культпросвітвідділ» при махновській Раді). В «Декларации» фігурує основне поняття — Україна, про Росію майже нічого не йдеться, вона випадає з поля зору авторів. Ось як подає кінцеву мету боротьби армії махновців «Декларация»: «И когда революция эта, разгоревшись полным пламенем, охватит собой всю Украину и освободит ее от всех насильников и властителей, - тогда, ее верные бойцы, растворимся в миллионных рядах повстанческого народа и перейдем рука об руку с ним к свободному строительству анархии»¹⁰⁹. Об'єктом махновського перетворення була проголошена Україна, на що вказує і назва статті «Декларации» — «Зносини з іноземними державами». Вона ставить Україну поза Росією і наділяє її функціями вільної міжнародної політики. Вона проголошує, що волю народу - «соціальну й трудову незалежність України», буде захищати «все трудове населення України».

Анархіст та діяч махновського руху Волін (В. Ейхенбаум) підкреслював, що «атмосфера на Україні сильно отличалась от российской... Ряд районов Украины, в отличие от Великороссии, никогда полностью не подчинялся центральной власти. Их население сохранило определенный дух независимости, сопротивления. Умный и достаточно образованный, своего рода «индивидуалист», предприимчивый и инициативный, оберегающий свою независимость, веками привыкший отстаивать ее с оружием в руках, дорожащий своей свободой и самостоятельностью, украинец, *по сути*, никогда не был полностью поработан — не только телом, но и душой, что отличало его от остальных жителей Российской империи... В особенности это относилось к островам в низовье Днестра, знаменитому Запорожью, где свободолюбивые люди уже в XIV веке создали военные лагеря и в течение столетий боролись против попыток их порабощения со стороны соседних стран, в том числе России. В конце концов этим воинам пришлось подчиниться российскому государству. Но традиции «вольницы» на Украине так и не удалось полностью искоренить. Какие бы усилия не предпринимали цари, начиная с Екатерины II, чтобы уничтожить в душе украинского народа

¹⁰⁹ Проект Декларации Революционно – повстанческой армии Украины. – Екатеринослав, 1919.

всякие остатки традиций «запорожской республики», это наследие минувших (XIV–XVI) веков оставило свой след... Украинские крестьяне сохранили любовь к свободе вплоть до наших дней. Она нашла проявление в их упорном сопротивлении всякой Власти, желающей их поработить»¹¹⁰.

В межах одного і того ж географічного регіону Запорожжя, з сталим етносом, в різні історичні епохи (XVI ст. та 1918 р.) виникли масштабні визвольні народні рухи, що демонструє виразні риси спорідненості та історичну спадковість цих явищ. Треба зазначити, що з усіх козацьких утворень Східної Європи запорожці були найбільш демократичним, федеративним об'єднанням, що ставила не меті досягнення соціальної справедливості, народодовладдя. Подібні завдання декларувалися махновським рухом. Анархісти та махновці першої чверті XX ст. в своїй діяльності багато що запозичили з традицій самоврядування та змагань за волю Запорозької Січі.

Victor Savchenko

The idea of Cossack faith in the propaganda and organizational activities of anarchists in the ukrainian village (1905 - 1920)

The article opens up the theme of the formation of the ukrainian anarchist peasant anarchist movement, as silent Soviet and modern ukrainian istriografiya. Advocating anarchist ideals anarchists used for approval of Zaporozhzhyan Cossacks traditions of struggle for freedom, ideals and experiences of self-organization of the ukrainian Cossacks. Starting from 1905 the anarchists of Ukraine have begun to establish local anarchist groups and mobile combat units in the ukrainian villages of region Kherson, Podolia, Kiev, Katerinoslav, Poltava, Chernihiv, Northern Tauria, which are often formed ukrainian teachers. In the Alexandersity county in 1906 - 1911 years anarchist federation acted Zaporozhian region, which in its tradition of promoting the use of cossack liberties. In 1918 - 1920 years Zaporozhzhyan Sich tradition tried to resurrect the Makhno movement and the revolutionary - Ukrainian insurgent army (Makhnovci), Confederation anvarhist of organizations of Ukraine «Nabat». The origins of freedom and national anarchism in the Ukraine, Makhno movement ideologues attributed to Zaporozhzhyan Sich.

Key words: anarchists, students, Cossacks, N. Makhno, ukrainian peasantry.

Виктор Савченко

Идея казацкой воли в пропагандистской и организационной деятельности анархистов в украинском селе (1905 - 1920 гг.)

В статье раскрывается тема формирования анархистами Украины крестьянского анархистского движения, о чем умалчивала советская и современная украинская истриография. Пропагандируя анархистские идеалы, анархисты использовали для их утверждения традиции борьбы запорожского казачества за свободу, идеалы и опыт самоорганизации украинского казачества. Начиная с 1905 г. анархисты Украины начали создавать местные анархистские группы и мобильные боевые отряды в украинских селах Херсонщины, Подолии, Киевщины, Екатеринославщины, Полтавщины, Черниговщины, Северной Таври, которые часто формировались украинскими учителями. В Александровском уезде в 1906 - 1911 гг. действовала федерация анархистов Запорожского края, которая в своей

¹¹⁰ Волин В. Неизвестная революция 1917-1921. – М.: Праксис, 2005. – С.389.

пропаганде використовувала традиції казацких вольностей. В 1918 – 1920 гг. традиції Запорозької Сечи пытались воскресить махновское движение и Революционно - повстанческая армия Украины (махновцев), Конфедерация анархистских организаций Украины «Набат». Истоки свободолюбия и народного анархизма в Украине идеологи махновского движения относили к Запорозької Сечи.

Ключевые слова: анархисты, студенти, запорожцы, Н. Махно, украинское крестьянство

УДК 398.3(477.74):930.25

Анна Петрова

ОБРЯД ВИКЛИКАННЯ ДОЩУ У БАЛТСЬКОМУ ПОВІТІ у XIX ст.

(за матеріалами однієї архівної справи)

У статті розглядається судова справа Балтського повітового суду, що зберігається в Державному архіві Одеської області, як джерело інформації про архаїчний обряд викликання дощу. Матеріали судових справ – опосередковано, але досить інформативне джерело з традиційної обрядовості, якому варто приділяти належну увагу. У даному випадку судові матеріали містять детальний опис обряду викликання дощу, який побутував у Балтському повіті Подільської губернії у другій половині XIX століття.

Ключові слова: обряд викликання дощу, Балтський повіт, ДАОО.

Для українців, основу традиційної культури яких складає землеробство, властиві аграрні звичаї та обряди викликання та призупинення дощу.

З сучасних українських дослідників обряди цієї групи досліджує Людмила Іваннікова¹¹¹, відповідним обрядодіям у румунів Буковини присвячені розвідки Антонія Мойсея¹¹². До окремих аспектів даної теми зверталися Юрій Климець¹¹³, В.С. Зеленчук, Ю.В. Попович¹¹⁴ та інші.

Обряди викликання дощу були відомі всім народам світу. Така поширеність свідчить про глибоку давнину цих магічних дійств, адже відомо, що культ води був одним із найдавніших. Небесну воду, що спадала на землю у вигляді дощу, вважали святою, її називали «живою водою» (на відміну від «мертвої» - морської, не придатної для пиття). У міфології всіх індоєвропейських народів дощ уявляли як

¹¹¹ Іваннікова Л. Обряди викликання дощу [Електронний ресурс] / Людмила Іваннікова // Слово Просвіти. – 2008. – Режим доступу до ресурсу: <http://slovoprosvity.org/2008/07/03/850-old/>

¹¹² Мойсей А. Комплекс обрядів викликання та зупинення дощу у румунів Буковини [Електронний ресурс] / Антоній Мойсей // Народна творчість та етнографія. – 2005. - № 4. – С. 45-52. - Режим доступу до ресурсу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/43014/06-Moisei.pdf?sequence=1>

¹¹³ Климець Ю. Землеробська основа купальської обрядовості слов'ян / Юрій Климець // Проблеми слов'янознавства. – 1999. – Вип. 50. – С. 203-209

¹¹⁴ Зеленчук В.С. Антропоморфные обряды у восточнороманских народов (XIX – начало XX века) // Проблемы истории и культуры. – М., 1981 – С. 195-201.

шлауб неба і землі, що примушує її родити («мати — сира земля» асоціювалася з вагітною жінкою). Лише в межах України Людмила Іваннікова виділяє півтора десятка варіантів цього обряду: 1) потоплення ляльки, трійцького чи купальського дерева; 2) обливання водою могил покійників, зокрема тих, які померли наглою смертю (утоплеників та самогубців); 3) обмивання та купання живих людей (не лише на Поливаний понеділок чи на Купала, а й під час посухи); 4) ритуальні обходи села, полів, церков, джерел, колодязів з молитвою про дощ; 5) ткання рушників або виготовлення хрестів, які встановлювали на перехрестях чи біля колодязів; 6) орання або копання землі (русла річки, що пересохло від посухи, або її дна, дороги, що символізувала річку); 7) руйнування мурашників, убивання жаб і вужів; 8) моління про дощ біля криниці, обхід колодязя, обгороджування, обмітання, клечання його вінками; 9) вкопування одноденного (виготовленого всією громадою) хреста біля нього; 10) вимулювання, вичищення колодязів, освячення води в них, виливання води й обливання нею (в особливо спекотний день пополудні); 11) сколочення, биття, розбрикування, розмішування води в колодязі; 12) кидання в нього різних предметів (освяченого на Маковія маку й квіток, гороху, глиняного посуду або череп'я, навіть борщу або горщика з борщем); 13) голосіння за утоплеником біля колодязя; 14) зведення огорожі або заплітання тину кругом колодязя; 15) сіяння маку в криницю¹¹⁵.

Православна церква засуджувала подібні звичаї, але тим не менш вони зберігалися подекуди аж до кінця XIX ст. Про це свідчать матеріали, зібрані дослідниками на Катеринославщині (Олександрівський та Павлоградський повіти), Херсонщині (м. Олександрія, с. Кимбет поблизу Аккермана), що друкувалися наприкінці 80-х років XIX ст. у газетах «Одесский вестник», «Новороссийский телеграф», «Харьковские губернские ведомости», «Степь», у журналі «Киевская старина» тощо¹¹⁶.

У Державному архіві Одеської області зберігаються деякі справи Балтського повітового суду. Повітові суди розглядали позови на суму, меншу за 30 карбованців, та деякі кримінальні справи (про бродяг, утікачів). Серед них знаходимо справу під заголовком: «Дело по обвинению жителей села Сабатиновки в разрытии из суеверия могилы умершего для того, чтобы вызвать дождь», датовану 1868-1871 роками¹¹⁷. Судові матеріали в даному випадку є надзвичайно

¹¹⁵ Іваннікова Л. Обряди викликання дощу [Електронний ресурс] / Людмила Іваннікова // Слово Просвіти. – 2008. – Режим доступу до ресурсу: <http://slovoprosvity.org/2008/07/03/850-old/>

¹¹⁶ Там само.

¹¹⁷ ДАОО. – Ф. 445. – Оп. 1. – Спр. 931. – Арк. 37.

цінним етнографічним джерелом, оскільки обвинувачення, допит свідків і учасників дійства, вирок містять детальний опис обряду.

Справу порушили після сповіщення місцевого дячка Балтському повітовому справнику про цей випадок. Як розповіли обвинувачені – троє молодих чоловіків 22, 26 і 35 років – двоє однодворців і селянин – померлий два місяці тому відставний 80-річний солдат Лук'ян Рябицький встиг повідомити, що після його смерті три місяці не буде дощу, і начебто сам дозволив розкопати його могилу, якщо посуха сильно докучатиме суспільству¹¹⁸. Цілком можливо, цей «дозвіл» обвинувачені вигадали, щоб виправдати свій вчинок в очах слідства. Оскільки два місяці дощу справді не було (розкопування могили відбулося в червні), чоловіки пішли до місцевого священика за дозволом розкопати могилу. Священик був хворий, до селян вийшла його служниця, яка мала переказати священику їхнє прохання. Далі свідчення розходяться. Священик стверджував, що він категорично заборонив розкопувати могилу. Служниця доводила, що саме так вона і відповіла чоловікам. Селяни розповіли, що служниця повідомила, що священик промовчав, і це вона зрозуміла як його згоду. Тоді чоловіки взяли волів і воза священика, набрали дві бочки води з ріки і опівночі пішли на кладовище розривати могилу.

Відкрити могилу допоміг солдат, який начебто просто проходив повз, бо селяни відкривати труну в останній момент злякалися. У відкриту труну троє селян по черзі наливали воду – кожен по три відра води. Виливали воду повільно, бо саме такий хотіли дощ – не проливний, а дрібний і тривалий.

З судової справи дізнаємося і про вирок, який отримали троє селян і солдат – ув'язнення терміном на чотири місяці. Священик помер, поки тривало слідство, тому невідомо, чи уникнув би він покарання. Мешканці Сабатинівки на час слідства попросили віддати їм злочинців на поруки, і прохання було задоволене¹¹⁹.

Отже, описаний в судовій справі випадок, за винятком окремих деталей, нагадує один з описаних дослідниками варіантів здійснення обряду викликання дощу – а саме обливання водою могил або покійників, зокрема тих, які померли наглою смертю, хоча у справі немає відомостей про обставини смерті рядового Лук'яна Рябицького, над чисєю могилою здійснювався обряд, але є свідчення про його особисту згоду на здійснення цих дій. Спосіб, у який виливалася вода на покійного, є очевидним проявом імітативної магії. Дозвіл священика і таке переплетіння язичницьких і православних вірувань також не є дивиною – як вже згадувалося, запросили священика і ритуальні обходи разом з ним села, полів, церков, джерел, колодязів з

¹¹⁸ Там само. – Арк. 3.

¹¹⁹ Там само. – Арк. 34-36.

молитвою про дощ були ще однією розповсюдженою формою обряду викликання дощу. Можливо, тим, що селяни взяли для здійснення обряду волів і воза священика, вони намагалися компенсувати його особисту відсутність.

Таким чином, матеріали Державного архіву Одеської області, і зокрема справи повітових судів, можуть виступати опосередкованим, але тим не менш часто досить інформативним етнографічним джерелом.

Anna Petrova

**Rainmaking rite in Balta County in XIX century
(based on one of archives)**

The article discusses a Balta County Court's lawsuit, which is stored in the State Archives of Odessa region as a source of information about the archaic rainmaking rite. Case materials - indirect, but often quite informative source of information about the traditional ritual, which should be paid due attention. In this case, the court records contain a detailed description of Rainmaking rite, which was common in the Balt County of Podolia in the second half of the XIX century.

Key words: rainmaking rite, Balta county, State Archives of Odessa region

Анна Петрова

**Обряд вызывания дождя в Балтском уезде в XIX в.
(по материалам одного архивного дела)**

В статье рассматривается судебное дело Балтского уездного суда, которое хранится в Государственном архиве Одесской области, как источник информации об архаичном обряде вызывания дождя. Материалы судебных дел – опосредованный, но часто довольно информативный источник сведений о традиционной обрядности, которому стоит уделить должное внимание. В данном случае судебные материалы содержат подробное описание обряда вызывания дождя, который бытовал в Балтском уезде Подольской губернии во второй половине XIX века.

Ключевые слова: обряд вызывания дождя, Балтский уезд, ГАОО.

КОЗАКОЗНАВЧІ СТУДІЇ

УДК 94(477) «16-18»

Туранли Ферхад

ВІЙСЬКОВІ ПОХОДИ ТА «КОЗАЦЬКЕ ПИТАННЯ» В ТУРЕЦЬКО-ПОЛЬСЬКИХ МИРНИХ ДОГОВОРАХ XVII – ПОЧАТКУ XVIII ст.

У статті розглядається «козацьке питання» в переговорних процесах, які передували оголошенню військових походів та укладанню мирних угод між Річчю Посполитою та Османською імперією в XVII – першій чверті XVIII ст. Зокрема, зазначаються причини оголошення Хотинського походу, перебіг подій, пов'язаних з цим походом, безпосередньо укладання відповідного мирного договору та наслідки зазначених воєнних конфліктів.

Ключові слова: джерело, хронологія, море, козак, Хотин, договір

Досліджуючи зазначене питання в турецьких писемних джерелах та історіографії, зокрема привертає увагу «Тлумачна хронологія османської історії» Ісмайїла Гамі Данишменда (роки

життя: 1899–1967), в якій ми знаходимо чимало відомостей про козацьку добу історії України¹²⁰. Слід наголосити, що зазначена хронологія базується на писемних джерелах, а тому отримані відомості щодо досліджуваної нами проблеми є логічними та об'єктивними.

У зазначеній хронології щодо порушеної проблеми, зокрема говориться про те, що дніпровські, тобто запорозькі козаки склалися головним чином із русів («Ruthenes») та поляків. Також йдеться про те, що Запорізьке козацтво у другій половині XVI століття виступало як організація під керівництвом своїх гетьманів і мало свій прапор червоного кольору із зображенням білого орла на ньому. Також йдеться мова про захоплення та зруйнування запорозькими козаками турецького міста Синопа. Крім цього в названому вище хронологічному документі також міститься важлива інформація про те, що захоплення цього міста стало наслідком одного з потужних морських походів, здійснених козаками у 1614 р. Крім того, ця подія мала й трагічні наслідки для козацької флотилії, яка повернулася назад і зазнала поразку в битві з морськими силами, що склалися з 60 чайок під командуванням Шакшаки Ібрагіма-паші, в районі, де ріка Дін впадає в Чорне море¹²¹.

Стосовно хронологічного розвитку події, пов'язаною з укладанням мирного договору 27 вересня 1617 р. між Річчю Посполитою та Османською державою для вирішення «козацького питання», головні тези цього документу полягають в наступному:

1. Козаки повинні не перетинати річку Дністер та не виходити у Чорне море;

2. Козаки повинні не чинити нападів на Валахію, Трансільванію та Молдову, які перебували в той час під турецькою владою;

3. Натомість кримські татари повинні не чинити нападів на територію Польщі;

4. Польське королівство продовжуватиме сплачувати данину Кримському ханству, яка була встановлена раніше.

Текст договору був складений турецькою та польською мовами та скріплений підписами учасників відповідного переговорного процесу¹²².

Отримані нами з вказаного документу відомості вказують на дату та причину укладання зазначеного договору, а саме – це

¹²⁰ *Danışmend, İsmail Hami. İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi. – Ciltя. 6. – İstanbul, 2011. – 4000 s.*

¹²¹ *İdid. – Cilt. 3. – İstanbul, 1972. – S. 260.*

¹²² *Danışmend, İsmail Hami. Aynı eser. – Cilt 3. – S. 266–267.*

відмова польської сторони від відповідальності за напади козаків на турецькі володіння, розташовані уздовж Чорного моря.

Згодом умови зазначеного мирного договору були порушені польською стороною. Через це правитель Очакова («Özü») Іскендерпаша здійснив похід на чолі 10-тисячного війська (за підтримки кримськотатарського кінного війська) проти Польщі і, після 17-денного бою, одержав перемогу над 60-тисячною польською армією (20 вересня 1620 р.), а 26 вересня 1621 р. названа армія була взагалі ліквідована, а її головнокомандувача Станіслава Жолкевського (Zolkiewsky) було страчено. В результаті одержаної перемоги було конфісковано 120 гармат і тисячі возів польської армії з вантажем військового призначення¹²³.

Ці зазначені отримані нами відомості свідчать про факт порушення умов вищезгаданого мирного договору, яке призвело до розгортання воєнних акцій з боку османського уряду, що й стало причиною оголошення султаном Османом II війни проти Польщі під назвою «Хотинський похід», що розпочався 8 травня 1621 р. Слід звернути увагу на те, що найкривавішим епізодом у названій війні була атака війська на чолі із самим султаном на козацький табір, де був встановлений військовий прапор на знак відповідно одержаної перемоги. 23–24 вересня 1621 р. козацьке військо уночі, перетинаючи річку Дністер в нижній частині його русла, здійснило контратаку та завдало поразку турецькій армії. Саме в той час командир ногайських татар Кантемір-мірза вчинив свій напад, перетнувши Дністер у верхній частині його русла та розбив козацьке військо і нормалізував ситуацію на користь турецької армії. З 1 вересня до 6 жовтня 1621 р., тобто протягом 35 днів, османська армія, перебуваючи у блокаді під Хотином, вела запеклі бої з польським військом. В результаті цього тривалого бою обидві сторони погодились на завершення війни між собою та на підписання мирного договору, який складався з таких основних положень:

1. Лінія кордону пролягатиме між двома державами згідно із зразком часів султана Сулеймана Законодавця.

2. Відновлювалися союзницькі відносини на зразок часів султана Сулеймана Законодавця за принципом «з друзями одне одного треба дружити, а з ворогами одне одного – ворогувати».

3. Козаки повинні не нападати на турецькі володіння та не виходити у Чорне море.

4. Козаки, які не дотримуватимуться зазначених вимог, мають бути покарані польським королем.

¹²³*Idid.* – S. 277–278.

5. Ліквідуються фортеці та паланки, зведені у свій час польською стороною вздовж лінії кордонів (згідно із зразком часів султана Сулеймана Законодавця).

6. Не повинні чинитися напади на фортеці Валахії, Трансильванії, Молдови та Угорщини, які є володіннями Османської держави.

7. Фортеця Хотин має бути переданою у підпорядкуванню Молдови, яка перебувала під османською владою.

8. Польське королівство повинно продовжити сплату Кримському ханству спеціально раніше встановленого податку – 40 тис. флоринів (італ. м. «flogino» – золота монета).

9. Крім того, мають надсилатися подарунки турецькому султанові відповідно до його почесті та слави.

10. Кримське ханство повинно не завдавати шкоду польській території, а в разі потреби – передислоковувати своє військо через зазначену територію.

11. Кримське ханство не здійснюватиме напади на територію Польщі.

12. Молдавські воєводи не чинитимуть військових нападів на польську територію¹²⁴.

Отримані нами з опрацьованого документу відомості свідчать про масштабність війни, що отримала назву «Хотинський похід», на чолі з султаном Османом II Генджем / Юнаком (роки правління: 1618–1622); вказуються причини та умови укладання відповідного мирного договору між ворогуючими сторонами і, зокрема, привертає увагу обговорення «козацького питання» під час переговорних процесів. З положень вказаного договору постає факт участі у зазначеній війні козацьких військових загонів на боку Польщі. Також слід сказати про те, що у наслідок цієї війни загинули до 100 тис. солдат з обох сторін, незважаючи на суперечливість цієї інформації. Зауважимо, що однієї з причин укладання цього договору була відхилення польською стороною, прийняти пропозицію турецької сторони щодо майданної битви під Хотином. Польське військо, яке зайняло оборонну позицію продовжувала перебувати у своєму таборі та не наважилась чинити наступ, у наслідок чого змушені були підписати названий мирний договір. Зокрема, у названій хронології говориться про те, що якби османська армія чинила б сьомий наступ (всього було здійснено шість наступів) на табір польської армії, завдавала б їй остаточної поразки. Ця ситуація пояснюється з недосвідченістю ще молодого названого султана. Також привертає увагу той факт, що однієї з причин поразки польської армії в згаданій війні пояснюється тим, що

¹²⁴ *Danışmend, İsmail Hamî. Aynı eser. – Cilt 3. – S. 280–290.*

нерішучість козаків підтримати польську сторону, а також кримські татари втрутились у справу між українськими козаками та поляками та певній мірі перешкождали участі козацьких військових загонів у цій війні з боці Польщі¹²⁵.

Турецький дослідник османської історії Ферідун Емеджен з приводу політики османського уряду стосовно України в першій половині XVII ст. зазначає про те, що, незважаючи на послаблення центральної влади після смерті султана Османа II, османський уряд не втратив своєї міці в західній політиці. Слід сказати, що на початку XVII ст. цьому рядові довелося організувати морські походи проти запорозьких козаків, які загрожували торговій справі османів на півночі Чорного моря, та, на додаток, ще й здійснити морські походи до Босфорської протоки. Зокрема, в проаналізованому нами документі говориться про зацікавленість українських козаків у розвитку відносин з Кримським ханством. Отож згодом ми знову бачимо стаємо свідками активізації північної політиці Високої Порти, і, в результаті тривалих війн, був поновлений контроль над Валахією. З іншого боку, потреба забезпечення Молдови змусила звернути увагу і на Польщу та на українських козаків. Тому є свідченням здійснення Хотинського походу (1621 р.), який очолив особисто султан Осман II. Хоча ця воєнна кампанія не завершилася перемогою султана, але безпека Молдови була забезпечена. Запорозькі козаки, що виступали за Польщу та Московію, чинили руйнування турецьких володінь на півночі, і через це у 1625 р. проти запорозьких козаків було здійснено ряд походів, в результаті яких козацьким нападам було покладено край. Отже, з цієї причини «козацьке питання» було головним під час переговорних процесів та в договорах, укладених між Османською державою та Річчю Посполитою.

У другій половині XVII ст. османський уряд запровадив політику розширення своєї присутності у внутрішніх регіонах України¹²⁶. З цих наведених фактів ми дізнаємося про неабияке значення козацького чинника у північній політиці Османської імперії, який впливав на розвиток відносин Великої Порти з державами, розташованими на північному узбережжі Чорного моря. Продовжуючи розгляд порушеної проблеми слід наголосити, що козацький фактор залишався особливим питанням в зовнішній політиці османського уряду. Незважаючи на раніше укладені

¹²⁵ *Danışmend, İsmail Hani*. Aynı eser. – Cilt 3. – S.286.

¹²⁶ *История Османского государства, общества и цивилизации: В 2 т. / под ред. Эмеледдин Ихсаноглу; Исслед. центр исламской истории, искусства и культуры (IRCICA); пер. В.Б. Феодоровой под ред. М.С. Мейера. – М.: Вост. Лит., 2006. – Т.1: История Османского государства и общества. – 2006. – С.40. – XXXII + 602 с.: ил., карты (в пер.).*

польсько-турецькі мирні договори, зокрема щодо вирішення проблем, пов'язаних з козацькими нападами на турецькі володіння та їхніми морськими походами, що супроводжувались запеклими боями.

З приводу цього в згаданій вище нами хронології османської історії стосовно подій 1625 р. говориться про те, що турецький морський флот з 43 суден тривалий час брав участь в боях проти козацької флотилії, в результаті чого названий флот на початковому етапі своїх воєнних дій зазнав втрат та вступив у кроваву морську битву з суднами чисельністю від 20 до 30 одиниць. Козаки ж, натомість, під час цієї кампанії мали у своєму озброєнні 350 чайок і жорстоко атакували турецькі судна, які згодом з посиленням вітру здійснили контратаку із застосуванням інтенсивного гарматного вогню. Після цього морського бою було захоплено 172 козацьких чайки, а решту 128 потоплено, приблизно 781 козак потрапив у полон¹²⁷.

Таким чином, у вказаній кампанії турецька сторона отримала перемогу, яку слід визнати найпотужнішою з усіх морських боїв, що мали місце супроти козацької флотилії у першій половині XVII ст.

Незважаючи на такий перебіг подій, козацькі морські походи тривали та стали причиною оголошення 8 квітня 1634 року про черговий польський похід на чолі з султаном Мурадом IV. З причини сильного наступу турецької армії та отримання нею великої здобичі польський король Владислав IV був змушений просити про укладання мирного договору, який був затверджений у вересні 1634 р. Основними умовами цього мирного договору, що складався із 7 статей, були такі:

- польська сторона повинна категорично заборонити козакам нападати на володіння Османської держави;
- вона повинно продовжувати сплату Кримському ханству спеціального раніше встановленого податку;
- крім цього, польська сторона повинна платити данину турецькому султанові;
- мав здійснитися обмін полоненими між учасниками мирного договору;
- ліквідації підлягали польські споруди військового призначення вздовж Дністра¹²⁸.

Відомості, отримані нами з вищеназваної хронології, уможливають детально розглянути обставини порушеної проблеми, і, зокрема, сказати про те, що в зазначених морських походах брали

¹²⁷ *Danışmend, İsmail Hami*. Op. cit. (a.g.e.). — Cilt 3. — S.333.

¹²⁸ *Danışmend, İsmail Hami*. Aynı eser.— Cilt 3. — S. 359–360.

участь так звані «польські козаки», тобто українські козаки, що перебували у підпорядкуванні влади Речі Посполитої.

Підсумовуючи розгляд порушеної проблеми варто сказати, що «козацьке питання», а саме припинення козацьких нападів, зокрема морських, було головним предметом у відповідних переговорних процесах. Слід наголосити, що відомості про історію України зазначеної доби в турецьких писемних джерелах та історіографії залишаються й надалі актуальними для поглибленого вивчення розглядуваної нами теми.

Після закінчення війни за о. Крит розпочався новий воєнний похід на Польщу. Джерелом конфлікту стало «козацьке питання». Запорозькі козаки на чолі з [Петром] Дорошенком визнали верховенство Туреччини, шукаючи у тієї підтримки (1669 р.). В цьому поході турецькі сили отримали гору та захопили Кам'янецьку фортецю (28 VIII 1662). Мирний договір, підписаний після цього за посередництва кримських татар у Бучачі (5.X.1672), передбачав перехід Поділля, який був частиною України, у підпорядкування Туреччини. Україна стала краєм, підданим Туреччині (вперше за всю історію кордони Туреччини пересунулися так далеко на північ). З того часу Туреччина стала вважати Польщу своїм підлеглим краєм¹²⁹.

З приводу розглядуваної нами проблеми важливе значення має також тюрксько-османське писемне джерело – літопис Гаджі Алі Ефенді¹³⁰ «Історія Кам'янця», що належить до категорії так званих джерел «з перших рук» та зберігається у бібліотеці рукописів (фонд «Лала Ісмаїл», реєстр № 308) імені Сулеймана Законодавця в Стамбулі. В зазначеному джерелі говориться про те, що під час правління султана Мехмеда IV (роки правління: 1648–1687) з метою захисту українських козаків від зазіхань Речі Посполитої у 1672 р. було оголошено «Кам'янецький похід»¹³¹. Слід сказати, що цю воєнну кампанію, яка тривала 189 днів, очолював особисто султан. В результаті цього походу були завойована Кам'янець-Подільська фортеця, підписаний Бучацький мирний договір, згідно з яким Поділля було передано під владу Османської держави, а лінія кордонів цієї держави на півночі досягла найвіддаєніших країв. Згаданий автор літопису в якості учасника названої кампанії вказує на

¹²⁹Reychman J. Historia Turcji / Jan Reychman. Rozdział «Wyprawy wojenne w drugiej połowie XVII wieku». – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk. – Zakład Narodowy imienia Ossolińskich. – Wydawnictwo, 1973. – 387 s.

¹³⁰Дата народження цього літописця не встановлена. Про його життя відомо лише, що в 1647 р. він здійснив паломництво до Ка'би, а помер приблизно після цієї дати 1087 за календарем Хіджри (за християнським календарем це 1675 – 1676 pp.).

¹³¹Ali Efendi, Hacı. Tarih-i Kamenice (Tahlil ve Metin) / Hacı Ali Efendi. Hazırlayan Ayşe Hande Can. – Ankara «T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü», 2007. – S. V, IX, X, XI. XXVIII.

причини зазначеного походу, говорить про звернення гетьмана українських козаків Петра Дорошенка (роки правління: 1665–1676) до Мехмеда IV та про порушення польським королем умов раніше укладеного мирного договору та про підготовку до названого походу. Слід наголосити, що відомості, отримані з дослідженого нами зазначеного джерела, свідчать про факт розвитку дипломатичних відносин Української козацької держави у другій половині XVII ст.¹³².

Згідно з Карловецьким договором 1699 р. Висока Порта визнала владу Габсбургів над Угорщиною, Белград став прикордонним регіоном, Темешвар залишився під турецькою владою, Морея та Далмація передані венеціанцям, а Кам'янець-Подільський край був переданий під владу Польщі. Турецькі оборонні лінії навколо Валахії та Молдови були ліквідовані. Таким чином відбувся розподіл території османських володінь згідно з вказаним договором, за які турки боролися з 1526 р. Після названого договору згодом сталися дві нових основні події – повстання угорців проти Габсбургів в Трансильванії та суперницька боротьба між Швецією та Московією за право впливати на Річ Посполиту, які й підштовхнули уряд Високої Порти розпочати нову воєнну кампанію. В цьому контексті Карл XII (роки правління: 1697–1718) разом з запорозькими козаками здійснили похід на Московію, який закінчився під Полтавою відомою поразкою їх спільного війська. Після цього зазначений шведський правитель та український гетьман Мазепа (роки правління: 1687–1709), як зазначає історик Ферідун Емеджен, знайшли притулок на території Османської держави, тому армія Петра I (роки правління: 1682–1725) вирушила з війною проти султана Ахмеда III (роки правління: 1703–1730). Війна ця завершилася укладанням Прутського мирного договору в 1711 р., який остаточно набрав своєї чинності в 1713 р.¹³³.

Підсумовуючи розгляд порушеної проблеми на підставі відомостей, отриманих нами з досліджених тюрксько-османських писемних джерел, можна зробити висновок про факт виступання Запорозького козацтва на політичній арені як окремої сили із своєю визначеною символікою. На увагу заслуговують також потужні козацькі морські та інші походи, що закінчувалися для козаків трагічно. Отримані відомості вказують на причину виникнення «козацького питання», яке стало ключовим у переговорних процесах

¹³²Ali Efendi, *Hacl. Tarih-i Kamenice* (خيرات وچينامق) / *Hacl. Ali Efendi. Süleymnaive Kütübhânesi*. – Lala İsmail Paşa Kitaplığı. – Nr. 308. – S.111b–112a – 112b – 113a. – S. 1b – 136a.

¹³³История Османского государства, общества и цивилизации: В 2 т. / под ред. Экмеледдин Ихсаноглу; Исслед. центр исламской истории, искусства и культуры (IRCICA); пер. В.Б. Феоновой под ред. М. С. Мейера. – М.: Вост. Лит., 2006. – Т.1: История Османского государства и общества. – 2006. – С.44–46.

між Високою Портою та Річчю Посполитою і мало важливе значення в налагодженні мирних відносин між зазначеними державами.

Turanly Ferhad

Military campaigns and « the Cossack problem» in the Turkish-Polish peace treaties XVII - beginning of XVIII centuries.

The author of the article considers «the Cossack problem» that existed during the peaceful processes, which proceeded the said match, issues in regard of the direct conclusion of a peaceful agreement as well as the consequences of the said military conflicts.

Key words: a source, chronology, a sea, a Cossack, Khotyn, an agreement

Туранли Ферхад

Военные походы и «казацкий вопрос» в турецко-польских мирных договорах XVII – начала XVIII вв.

В статье рассматривается «казацкий вопрос» в переговорных процессах, которые предшествовали объявлению военных походов и заключению мирных соглашений между Речью Посполитой и Османской империей в XVII – первой четверти XVIII вв. В частности, указываются причины объявления Хотинского похода, ход событий, связанных с этим походом, непосредственно заключения соответствующего мирного договора и последствия указанных военных конфликтов.

Ключевые слова: источник, хронология, море, казак, Хотин, договор.

УДК 94(477)

Людмила Новікова

**ДО ПИТАННЯ ПРО ЧЕРКЕСЬКУ (ЧЕРКАСЬКУ) ВЕРСІЮ
ПОХОДЖЕННЯ КОЗАЦТВА В ІСТОРИЧНИХ ПРАЦЯХ
XVIII – першої третини XIX ст.**

У статті приділяється увага черкеській (черкаській) версії походження козацтва, передусім українського. Про християнське населення Північного Кавказу, назва якого черкеси, і яке використовує слов'янську мову, наскільки нам відомо, вперше згадується в історико-географічних працях XVI століття. В історіографії поєднання понять черкеси-черкаси та козаки мало місце, ймовірно, вже у XVIII столітті. Це можна простежити у працях Байєра, Татищева, створених в умовах Російської імперії. Однією з передумов звернення істориків до черкеської (черкаської) версії походження козацтва було вживання ще з XVI століття по відношенню до козаків назви «черкаси». У другій половині XVIII століття до цієї теми звертаються історики, що спеціалізуються на історії донського та українського (запорозького) козацтва (Рігельман), або переслідують у своїй історіографічній діяльності певні політичні цілі (Болтін). При порівнянні низки документів виявляється, що Болтін як інтелектуала особливо цінував відомий російський державний діяч Потьомкін, який після знищення Нової Січі займався справою відновлення козацького війська за рахунок колишніх запорожців, з метою використати його на службі Російській імперії. На цю увагу привернув той факт, що робота Болтіна, у якій йде мова про черкеське (черкаське) походження козацтва, вийшла у той же час (1788 рік), коли Катерина II писала Потьомкіну про ймовірність переселення колишніх запорожців на Тамань, де вони мали виконувати важливі для імперії функції військового характеру. Таким чином, вживання черкеської версії походження козацтва у роботі Болтіна набуло політичного характеру, дозволяло пов'язати за допомогою історичних аргументів запорозьке козацтво з північнокавказьким регіоном. На межі

XVIII–XIX ст. інший автор, який побував на Тамані, в середовищі Чорноморського козацького війська, створеного зі залученням колишніх запорожців, прямо пов'язує походження цього війська з черкеською (черкаською) теорією. Це ще раз підтверджує наш висновок щодо того, що у роботі Болтіна ця версія з'явилася під впливом конкретних політичних чинників, пов'язаних з обставинами створення та визначення території для Чорноморського козацького війська. У першій третині XIX століття цю концепцію як власну відстоює історик Бантши-Каменський. Однак у нових умовах вона не отримала визнання з боку інших істориків, які шукали нові пояснення витоків козацтва.

Ключові слова: черкеська (черкаська) теорія; запорозькі козаки; чорноморські козаки; історіографія козацтва у XVIII ст.; історіографія козацтва у XIX ст.

В історичних працях, які були створені в Російській імперії в XVIII – першій третині XIX ст., при зверненні до питання про витоків козацтва в межах цієї держави автори не раз зупиняються на так званій черкеській (черкаській) версії. В історіографії неодноразово приділялась увага цьому феномену, зокрема, у працях В.Ф. Горленко, або С.Маркедонова¹³⁴. Але причини актуалізації та поширення гіпотези саме в цей період в історіографії не розглядалися. Мета нашого дослідження – спробувати визначити причини поширення цієї версії в історіографії XVIII – першої третини XIX ст.

Історіографічні передумови появи цієї гіпотези пов'язані, ймовірно, з працями авторів ще XVI ст. З іншого боку, у XVIII ст. достатньо популярними залишалися етимологічні підходи до трактування окремих суспільних явищ, від значення слова до можливого історичного контексту, в якому воно виникло, тобто від назви міста Черкаси або вживання щодо козаків назви «Черкаси» встановлювався прямий зв'язок з черкесами. Політичні передумови полягали у намірах Російської імперії створити міцний плацдарм на Північному Кавказі, Тамані, тим самим укріпитися на кордоні по р. Кубань за допомогою козацького війська. Причому це територіальне розширення, використовуючи черкеську (кавказьку) теорію походження козацтва, можна було обґрунтувати за допомогою історичних аргументів – зокрема, таких, як походження предків козаків (українських, чорноморських), яких збиралися переселити на цей кордон, з Північного Кавказу. З двома останніми чинниками, на нашу думку, можна пов'язати актуалізацію гіпотези в роботі генерал-майора Івана Болтіна, що була надрукована у 1788 р.

Наскільки нам відомо, в літературі вперше згадується про жителів району П'ятигір'я, причому як про представників християнської віри та навіть носіїв славонської (очевидно, слов'янської) мови, у XVI ст.

¹³⁴ Горленко В.Ф. Становление украинской этнографии в конце XVIII – первой половине XIX ст. – К.: Наук. Думка, 1988; Маркедонов С. Основной вопрос казачества: российская историография в поисках «древнего» казачества // Империя и нация в зеркале исторической памяти: Сб. статей. – Режим доступа: <http://lib.rus.ec/b/429779/read> (26.10.2015).

Так, польський історик Матвій (Мацей) Меховський у своїй роботі «Трактат про дві Сарматії, Азіатську та Європейську, й про те, що в них знаходиться» (1517) згадує про християнське населення кавказького П'ятигір'я. Описуючи Азійську Сарматію, яку автор розташовує між Доном або Танаїсом та Каспійським морем, у розділі 7 «Про кордони володінь заволзьких татар» він занотував наступне: «На півдні, у напрямку до Каспійського моря розташовані гори Іберії та Албанії, які у руських називаються за ім'ям народу П'ятигорські Чиркаси (Pietihorskij czyrkaszy), тобто приблизно Чиркаси п'яти гір (Quinquemontani). Серед цих же гір живуть хазарські племена, які, згідно вашій моравській легенді, були обернені у віру христову святими братами Кирилом та Мефодієм, надісланими імператором Константинопольським Михаїлом. Газари і дотепер слідуєть грецькій вірі та обрядовості. Це – войовничі люди, що мають зв'язки по всій Азії та Єгипту; у них заволзькі татари купують зброю. В наш час греки називають ці племена абгазари та абгазели. По сусідству з ними знаходяться племена черкесів (Circassi) та менгрелі (Mengrelli). Все це – християни грецького обряду, навернені св. Кирилом». Далі М. Меховський вказує на те, що «з гір черкесів п'ятигорських» «виходить ріка Кубань (Собан)»¹³⁵. У тому ж XVI ст. барон Сигізмунд Герберштейн у своїх «Записках про Московитські справи» (1549), написаних у зв'язку з його другою дипломатичною місією до Московії у 1526 р., звертаючись до питання поширення слов'янської (або склавонської) мови, говорить про те, що нею користуються ціла низка народів від Далматів, Боснійців до поляків і руських та «Черкас П'ятигорців у Понта»¹³⁶. Можливо, увага згаданих авторів до «черкас» була викликана не тільки тому, що вони населяли певний географічний регіон та мали особливу культуру. Ймовірно, цей інтерес був викликаний поширенням у XVI ст. в Московській державі назви «черкаси» щодо козаків. З іншого боку, зафіксоване у XVIII ст. функціонування в середовищі донських козаків «черкеського міфу», дозволяє зробити певні припущення щодо того, хто ж могли бути у XVI ст. згадані М. Меховським і, особливо, С. Герберштейном, черкеси (черкаси)-християни, що розмовляли слов'янською мовою.

Прямий зв'язок між черкесами та козаками встановлюється в історичних працях XVIII століття. Цей процес відбувався в два етапи. Спершу з'являються версії Г. Байера (що ще до X ст. відносив переселення людності з території Кабарди)¹³⁷ та В. Татищева. Можливо,

¹³⁵ Матвей Меховский. Трактат о двух Сарматиях. М.-Л. АН СССР. 1936. – С. 62-63. – Режим доступу: <http://www.vostlit.info/Texts/rus15/Mehovskij/frametext1.htm> (26.10.2015).

¹³⁶ Барон Сигизмунд Герберштейн. Записки о московитских делах. Павел Иовий Новокомский. Книга о московитском посольстве. – СПб., 1908. – Режим доступу: http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Gerberstein_3/frametext1.htm (27.10.2015).

¹³⁷ Маркедонов С. Вказана праця.

їх гіпотези були наслідком вивчення історичних джерел, водночас не виключаємо, що, як і Олександр Рігельман, вони, особливо В. Татищев, були обізнані з міфом про черкеське походження, що поширювався серед донських козаків.

Традиційно «черкеська теорія» походження козацтва пов'язується з ім'ям Василя Микитича Татищева. Цей відомий у свій час адміністратор та історик був знайомий з Україною та українським козацтвом достатньо близько. Так, у складі драгунського полку він брав участь у відомій Полтавській битві. На початку 1730-х рр. він підготував перший текст російської історії. Новий варіант був виданий вже після його смерті, у 1768 р. В. Татищев відзначав, що початок козаків пов'язаний з тим, що у 1282 р. «баскак татарський Курського князіння, закликавши Черкас з Бештау, або П'ятигір'я, населив слободи». Збільшилася кількість від «руських втікачів», що «чинили...розбої». Далі вони пішли до Канева і побудували на Дніпрі місто Черкаси. Донське козацтво, на думку В. Татищева, мало свій початок від запорожців¹³⁸. Отже, вже у В. Татищева черкеська легенда пов'язується з запорозькими козаками, які, в свою чергу, оголошуються засновниками донського козацтва.

Продовжив цю традицію у другій половині XVIII ст. О. Рігельман, орієнтуючись при цьому як на писемну історіографію, так і на свідчення самих козаків – своїх сучасників. Ще у першій ґрунтовній розвідці, присвяченій донським козакам, він відзначав, що хоча донське козацтво достатньо відоме, однак з якого часу та з «яких людей» «почалися», про це відомо мало, тому що самі козаки не знають свого «прямого початку», «а уявляють, що ніби вони від якихось вільних людей, а більше від Черкес та Гірських народів, взялися». Більше того, за відомостями О. Рігельмана, донські козаки вважали себе «за природою» не від Московських людей, а тими, що обрусіли, живучи «при Росії». Вони стверджували, що: «Я, де, не Москаль, але Руський, і то по закону та вірі Православній, а не по природі»¹³⁹. Причина існування такої легенди про походження, ймовірно, пов'язана з бажанням ствердити свій самостійний статус війська на службі Російської імперії. З іншого боку, тут зіграв свою роль і географічний чинник, територіальна близькість донського козацтва до черкесів та інших «гірських народів». Далі О. Рігельман вже докладніше зупиняється на черкеській гіпотезі у пункті «Про прихід черкесів в російські місця». Тут він вже звертається не до думок козаків, а посилається на «пана таємного радника Василя Микитича Татищева», який говорить про те, що «у 14 столітті, коли в російські місця з

¹³⁸ Там само.

¹³⁹ Ригельман А. История или повествование о донских козаках, отколь и корда они начало свое имеют, и в какое время и из каких людей на Дону поселились, какие их были дела и чем прославились и проч. (1778). – М. : В университет. типографи, 1846. – С. 3.

Кабарди Черкеси прийшли і у князівстві Курському під владою тоді татар, зібравши багато зброю, слободи населили і грабунком промишляли, з-за багатьох на них з-за того скарг татарських, баскаком (губернатором) на Дніпро переведені, і місто Черкаси побудували, і там далі перебували». З плином багатьох років вони змішалися там з «Руськими українськими людьми», які пішли від Поляк з Краснорусії (тепер у Польщі військове староство), назвавшись згодом татарським іменем, козаки ¹⁴⁰. Таким чином, О. Рігельман повторює відомості В. Татищева, однак пов'язує прихід черкесів до Курського князівства з XIV ст. Водночас О. Рігельман очевидно вважає, що ця легенда пов'язана з походженням козацтва на Дніпрі, тобто українського. Далі він відзначає, що «Донські козаки від Українських Черкаських козаків дійсний свій початок отримали на Дону» у XVI ст. ¹⁴¹. Очевидно, що і В. Татищев, і особливо О. Рігельман намагалися через заперечення можливості застосування черкеської версії до історії виключно донського козацтва як до самостійної історії, створити уявлення про єдине явище козацтва на півдні тодішньої Російської імперії. В їх уяві і запорозьке, і донське козацтво представляло собою єдине історичне явище, окремі його етапи та згодом гілки.

Ще раз О. Рігельман до цього питання звертається у 1785 – 1786 рр., коли було ним створене «Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще» ¹⁴² (надруковане вже у XIX ст). Розділ перший цього твору мав назву «Про різні оповіді, звідкіля і з яких часів і з яких народів в російських місцях козаки, на їх думку, з'явилися» («О разном повествовании, отколе и от коих времен и из каких народов в российских местах козаки, по мнению своему, быть мнят»). Головна мета автора полягала у з'ясуванні відомостей про початок та дальший розвиток козацтва. Особливо він відзначає брак відомостей про походження козацтва взагалі, відзначаючи, що певні, різні і непевні відомості є про окремих козаків – запорозьких, українських і черкаських, донських та ін. Свою мету О. Рігельман збирався досягти за допомогою вивчення відомостей різних авторів, включно з козацькими «письменниками» («из самих их писателей»), непевних переказів. Наводячи різні версії з козацького середовища про походження різних видів козацтва, знову цей автор згадує, що донці виводять своє походження від черкес. Головний висновок О. Рігельмана в цій праці полягав у запереченні іншого, крім слов'янського, «російського», «з російських місць» походження козацтва. Особливо він протистояв поширеній в українській історіографії

¹⁴⁰ Там само. – С. 6.

¹⁴¹ Там само. – С. 7.

¹⁴² Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі / Вст. ст., упор. та примітки П. М. Саса, В. О. Щербака. — К.: Либідь, 1994. – 768 с. – Режим доступу: <http://izbornyk.org.ua/rigel/rig02.htm> (25.10.2015).

хозарській версії походження козацтва. Загалом же звернення до іноетнічної версії (всупереч так званої «російської») походження козацтва, на думку О. Рігельмана, слугувало потребі козаків довести свою незалежність: «І тому не вважають себе за насправді руських людей чи чий колишні піддані»¹⁴³.

Незважаючи на те, що О. Рігельман у своїй праці середини 1780-х років критично ставився до «черкеського міфу», вже у 1788 р. з'являється друком відома двотомна праця генерал-майора І. Болтіна «Примечания на Историю древняя и нынешняя России г. Леклерка», автор якої знову повертається до цієї версії. На нашу думку, вона на той час набуває нового політичного змісту. І. Болтін достатньо тісно був пов'язаний з Україною. Так, у 1769-1779 рр. він був директором митниці у Василькові. Як зазначає Д. Шанський, І. Болтін добре ознайомився тоді з географією та топографією України, внаслідок чого написав «Географічний опис Київського намісництва», «Географічний опис Чернігівського намісництва», які загинули, ймовірно, разом зі зібранням О. Мусина-Пушкіна¹⁴⁴.

Згодом І. Болтін повернувся до Петербургу, а у 1780-х рр., ймовірно, як вважає дослідник його біографії, не без допомоги Григорія Потьомкіна, з яким був знайомий з часів військової служби, швидко просувався по кар'єрній драбині. За свідченням митрополита Євгенія, він певний час служив при Г. Потьомкіні правителем його канцелярії. Племінник Потьомкіна генерал-прокурор Олександр Самойлов свідчить, що князь Таврійський «з літераторів особливо поважав Івана Микитича Болтіна»¹⁴⁵.

І. Болтін широко використовував етимологічний підхід до пояснення окремих назв, що до певної міри пояснює його повернення до черкеської (черкаської) теорії походження козацтва. Так, відомо, що він назву кургану біля м. Лубен «Витейзе» пояснював тим, що тут поховані «витязі», що загинули у битві 1103 р. Інтерес до філологічних занять призвів до участі І. Болтіна у складанні російською Академією наук словника російської мови.¹⁴⁶

За версією Д. Шанського, книга І. Болтіна була написана в 1784-1786 рр. Це припущення, очевидно, було пов'язане з тим, що саме у 1784 р. у Парижі видана книга лікаря Кирила Розумовського Леклерка, тоді як робота І. Болтіна створена як полемічна по відношенню до цієї книги. На нашу думку, це положення вимагає уточнення. Ми пропонуємо фрагменти книги, в яких приділяється увага запорозькому

¹⁴³ Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. – С. 35-36.

¹⁴⁴ Шанський Д. Н. Из истории русской исторической мысли. И. Н. Болтин. – М. : Изд-во Московского университета, 1983. – С. 21.

¹⁴⁵ Дневник А. В. Храповицкого с 18 января 1782 по 17 сентября 1793 года, по подлинной его рукописи, с биографическою статеею и объяснительным указателем Николая Борсукова, члена Археографической комиссии. – М. : В университет. тип., 1901.

¹⁴⁶ Шанський Д. Н. Из истории русской исторической мысли. И. Н. Болтин. – С. 22.

козацтву, датувати більш пізнім часом, а саме 1787-1788 рр. Зокрема, за свідченням О. Самойлова, свій апологетичний по відношенню до Російської імперії твір І. Болтін написав за наполяганням Г. Потьомкіна, надруковано видання було за рахунок імператриці¹⁴⁷. Це пояснюється політичним значенням твору, який покликаний був стати черговим «антидотом» проти невірних, з погляду російської сторони, характеристик цієї держави, що поширювалися в Європі. З іншого боку, якраз до 1787-1788 рр. відноситься формування наміру перемістити запорожців (колишніх) на Тамань. Тоді йшла чергова російсько-турецька війна, і, хоча Нова Січ була зруйнована, однак уряд знову повернувся до ідеї «збирання» запорозьких козаків у війсьکو на службі Російської імперії (Військо вірних – на противагу тим, хто опинився за Дунаєм – козаків). У листі Г. Потьомкіна Катерині II у листопаді 1787 р. він говорить про пустельність Тамані, про те, що «татарам не можна перешкоджати роз'їжджати на дистанції настільки великій, де і військ по Кубані немає». На початку 1788 р. Катерина II писала Г. Потьомкіну: «Якщо тобі вдасться переманити запорожців, то зробиш ще справу добру, якщо їх поселиш у Тамані. Je crois que c'est vraiment leur place (Я думаю, що це дійсно їх місце)» (лист від 11 січня 1788 р.)¹⁴⁸. Таким чином, на нашу думку, політичні обставини сприяли поверненню, «прагматичному» чи «романтичному», в історіографію «черкеського міфу» походження козацтва.

Звертаючись до цієї теми, І. Болтін продовжує розвивати думки О. Рігельмана, виступаючи проти хозарської теорії походження козацтва, знову наголошуючи на тому, що «як малоросійські, так і донські козаки походять від руських»¹⁴⁹. Звертаючись до проблеми походження назви козак, він вважає, як, до речі, і ряд інших його сучасників, що ця назва – татарського походження. Зокрема, він відзначав, що у віддалену давнину з племен татарських, сарматських та слов'янських відокремлювались їх члени від жител у степ, складаючи «шайки», і саме «цих бродяг назвали татари, за характером їх становища та способу життя, козаками, тобто бездомними, бродягами»¹⁵⁰. Спершу серед козаків переважали татари. З часом «нищівна назва Козак перетворилася на почесну», а розбійничі шайки «отримали вид громади, що має певний порядок в своєму устрої...»¹⁵¹. За їх прикладом козаки з'явилися повсюди, «назва ця стала спільною для всіх військ кінних легкоозброєних, що служать за плату». У «Росії»

¹⁴⁷ Дневник А.В.Храповицкого с 18 января 1782 по 17 сентября 1793 года. – С. 363.

¹⁴⁸ Катерина II. Екатерина II и Г.А.Потемкин. Личная переписка. – Москва: Директ-Медиа, 2010. – 1414 с. – С. 370, 378.

¹⁴⁹ Болтин И. Примечания на Историю древния и нынешния России г. Леклерка, сочиненная генерал-майором Иоанном Болтиным. – СПб. : В тип. Горного училища, 1788. – Т. 1. – С. 339.

¹⁵⁰ Там само.

¹⁵¹ Там само. – С. 340-341.

(автор використовує сучасну йому термінологію, маючи на увазі територію колишньої Київської Русі), на думку І. Болтіна, ця назва відома з XIII ст., коли вони з'явилися в князівстві Курському, Мещорі та по р. Дону. Від Курських І. Болтін виводить запорозьких козаків, а від Мещерських – донських, які, на його погляд, з'явилися раніше запорозьких (хоча і мали «віддалене» спільне походження)¹⁵². Зупиняючись на питанні про походження запорозьких козаків, автор відзначає: «У 1282 році. Баскак татарський Курського князіння, закликавши Черкес з Бештау або П'ятигір'я, населив ними слободи під ім'ям козаків...». Далі, займаючись «розбоями», вони з'єдналися з «руськими», пішли в Канів до баскака, який призначив їм місце нижче по Дніпру». Вони побудували Черкеськ «з причини, що більша їх частина була народом Черкеси». Далі вони отримали від поляків місце у Переволочній, але не задовольнилися тим і укріпилися на Хортиці, згодом силою повернувши собі «свої міста Черкаськ та Канів»¹⁵³

Подібні відомості щодо походження козацтва подає в своїй праці і історик, католицький митрополит С. Сестренцевич Богуш (франкомовний варіант був надрукований у 1800 р., російський переклад – здійснений у 1806 р.)¹⁵⁴. Цікаво, що він пов'язує кавказьку (черкеську) теорію прямо з Чорноморськими козаками, своїми сучасниками, як нащадками запорозьких козаків. В описі території, історію якої він збирався висвітлити у своїй праці, під назвою «расположение сей Истории», автор згадує про «острів Тамань», вказуючи на його приналежність «до Таврії», зв'язок з історією Кримського ханства¹⁵⁵. Автор безпосередньо перебуває серед чорноморців, що наштотує на думку, що серед них були поширені перекази про кавказьке (черкеське (черкаське)) походження (бо вони тепер знаходились у безпосередній близькості від уявної батьківщини родоначальників козацтва). Про своє знайомство з побутом чорноморського козацтва свідчить сам С. Сестренцевич Богуш: «На острові Тамані, при звуці зброї вірних Чорноморських козаків, збираюся я накреслити історію цієї нової гілки (отрасли) Азійської частини Таврії». Автор при цьому намагається протиставити походження чорноморського козацтва та донського (як і І. Болтін, протиставляючи запорозьке та донське за походженням, починаючи з певного етапу в історії козацтва). Користуючись, судячи за датуванням, роботою В. Татищева, а також використовуючи праці польських авторів, роботу І. Болтіна¹⁵⁶, С. Сестренцевич Богуш знову розповідає що «у 1282 р. баскак або губернатор Курський, від імені

¹⁵² Там само. – С. 342.

¹⁵³ Там само. – С. 344-345.

¹⁵⁴ Сестренцевич Богуш С. История Царства Херсонеса Таврийского (История о Таврии). – СПб. : Тип. Шнора, 1806. – Т. 1-2.

¹⁵⁵ Там само. – Т. 1. – С. 35-36.

¹⁵⁶ Там само. – Т. 2. – С. 30, 37, 38 та ін., приміт.

імператора Кипчацького, закликав у свою Губернію поселення Черкесових Козаків, з області пятигор...». Надалі з-за їх грабунків «імператор» розсіяв їх по різних місцях. Тоді Канівський губернатор дозволив їм поселитися на Дніпрових порогах. «Тут вони побудували невелике село, яке назвали Черкаском, іменем давньої своєї вітчизни». У 1320 р., «за правом завоювання», вони перейшли під владу Гедиміна, який оволодів Києвом та поширив своє володіння по обидві сторони Дніпра. Польському королю Казимиру приписується адміністративне і церковне (православне) впорядкування цієї території, і за допомогою віри укріплення на цій території перебування «давніх та нових черкаських козаків»¹⁵⁷.

С. Сестренцевич Богуш, до певної міри поділяючи погляди польської історіографії, намагається пояснити переселення козаків нижче у Переволочну. Причина цього полягала не тільки в необхідності оборони польських кордонів, а й у спрямуванні агресивних з-за безшлюбності та принципу загальної власності козаків проти татар. Однак козаки не змогли протистояти Орді та повернулися, оволоділи островом Хортиця на Дніпрі, заснувавши там укріплення, що називали «по слов'янські Січчю». Їх поповнювали з соціальних причин, шукаючи свободи, жителі «Чемної Русі»¹⁵⁸. Так розпочався період «дніпровських козаків». На думку С. Сестренцевича Богуна, так вони «змішалися ... з Черкасами та отримали назву козаків. Появу назви запорозьких козаків автор відносить до 1540 року¹⁵⁹, звинувачує ленників Сигізмунда в тому, що козаки з Вишневецьким пішли до російського царя, де отримали права мешчерських козаків, що переселилися на Дон. Козаки, що залишилися в Московії, разом з донськими побудували новий Черкаськ як свою столицю «у пам'ять свого походження». Козаки, що залишилися під покровительством Польщі, так само побудували Чигирин або Чегрин. Далі автор, відповідно своїм переконанням, простежує перебіг історії козацтва у його стосунках з Польщею та Росією, вказує на те, що причиною його конфлікту з обома державами була агресивність та грабунки¹⁶⁰. Ліквідацію Січі у 1775 р. він пов'язує з негативним відгуком з боку Румянцева-Задунайського про запорожців, над якими він здійснював керівництво під час російсько-турецької війни 1768-1774 рр.¹⁶¹. Після руйнації Січі 1775 р. «запорожці скиталися довгий час навколо давнього свого житла...інші пасли отари, і нерідко кількість пастухів майже дорівнювала кількості худоби»¹⁶². Автор відзначає, що вони

¹⁵⁷ Там само. – Т. 2. – С. 32-33.

¹⁵⁸ Там само. – Т. 2. – С. 34-35.

¹⁵⁹ Там само. – Т. 2. – С. 36.

¹⁶⁰ Там само. – Т. 2. – С. 40-41.

¹⁶¹ Там само. – Т. 2. – С. 44-45.

¹⁶² Там само. – Т. 2. – С. 45.

користувалися політичним покровительством з боку Потьомкіна, який опирався на їх допомогу під час російсько-турецької війни 1787-1791 рр., і за свої заслуги «на прохання Князя Потьомкіна», отримали собі для проживання землі між Бугом та Дністром. «Звідти переселені вони на острів Тамань під ім'ям Вірних Чорноморських козаків. Вони знаходяться там з 1790 року...»¹⁶³. Так ми бачимо, що С. Сестренцевич Богуш дає цілісну концепцію історії Чорноморського козацького війська, пов'язуючи його походження з П'ятигір'ям, тобто з територією, близькою до тої, на якій військо було поселене.

У XIX ст. ми зустрічаємо певний історіографічний казус, коли автор «Історії Малої Росії», Дмитро Бантиш-Каменський подає гіпотезу про кавказьке походження козацтва у «странах Задніпрських» як власний витвір. Так, він відзначає: «Чому, маючи у ризах своїх відбиток Азіатського походження, говорять мовою Слов'янською, сповідують віру Грецьку? Пропоную мою думку: Запорожці, треба думати, переселились за Дніпро з Кавказу, де тепер проживають Черкеси, народ войовничий, щ займається розбоями. Одна назва, однаковий норов, однакова схильність до набігів підтверджують цю здогадку. Чи вигнані вони з вітчизни міжусобною суперечкою, звичайною у азійських народів, чи, спустошуючи суміжні землі, обрали собі нове житло у місцях зрошуваних величним Дніпром, таких же диких, зручних з погляду несподіваних нападів. Ведучи життя войовниче, приймали вони у товариство своє всіх біглих людей й по сусідству з Південною Росією, збільшили кількість свою нашими співвітчизниками. Час згладив з лица землі корінних переселенців, але товариші їх, зберігаючи поряд з назвою Черкас, природну мову і віру батьків (яку тоді сповідували також і Черкеси)...». Д. Бантиш-Каменський порівнює також назви та час заснування міст Черкаси та Черкаськ на Дону, говорить на близькість донців до Кавказу. Опору для ймовірності своєї «здогадки» автор бачить у документальних джерелах: назва «Черкас ... в справах Колезького архіву, дається запорожцям і донцям»¹⁶⁴.

У 1830 р. російський історик Микола Полевой написав рецензію на працю Д. Бантиша-Каменського та виступив з монографією «Історія руського народу» («История русского народа»), в якій звертається до питання походження козацтва та фактично вступає у дискусію з Д. Бантишем-Каменським. Так, він заперечує будь яке, крім азійського, походження слова козак, тобто заперечує здогадки, висловлені у більш ранній польській історіографії, також версії походження назви козак, поширену у самому козацтві. Всі ці версії, з

¹⁶³ Там само. – Т. 2. – С. 46.

¹⁶⁴ Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России. Ч. 1. От водворения Славян в сей стране до присоединения оной в 1654 году к Российскому государству царем Алексеем Михайловичем. – М., 1830. – С. 109-110.

погляду М. Польового, невірно тлумачили походження цього слова від касогів та Касахії Костянтина Багрянородного, від коси (маючи на увазі, ймовірно, косу Семенівський Ріг), від коз, «козявки» – «від чого виводили ім'я козаків Карамзіни, Пясецькі, Зиморовичи» та ін. (тут він посилається на примітку у книзі Д. Бантиша-Каменського ¹⁶⁵). Посилався він на те, що в Азії «дотепер» ціла Орда Турецька називається Казаками (Киргиз-Кайсаки) (до речі, відповідно своїм поглядам М. Полевой замінив у слові «козак» другу літеру «о» на літеру «а»). «Татари та Руські приймали в XV ст. ім'я Казака в сенсі бездомовного, той, що мандрує, славний (удалець) воїн. Це ім'я дали їм вороги, але «те, у чому звинувачували Казаків вороги, становило славу їх», вони ним пишалися і закріпили за собою. Азійський же тип міг бути наданий казакам і від суміші їх з Чорними Клобуками, Торками, Берендеями. Приділивши увагу походженню козацтва, яке, можливо, розпочало свою історію «з часів, можливо, самого Батія» ¹⁶⁶, М. Полевой відзначає: «Дніпровські казаки називалися іноді Черкесами, або Черкасами. Ця назва походила, ймовірно, від міста Черкаси», а назва Черкаси, могло піти від Татарських слів: чер, дорога, кермек, відрізати, перерізати (Клапрот так виводить назву черкесів-адиле) ¹⁶⁷. «Але ця назва міста Казацького заставила думати багатьох, ніби Казаки були переселенці з Кавказу, а саме Черкеси Гірські» (М. Полевой посилається при цьому, зокрема, на Д. Бантиша-Каменського).

Д. Бантиш-Каменський повторює свою думку і наступному виданні «Истории Малой России» (Москва, 1842, ч. 1) ¹⁶⁸. Водночас у виданій у тому ж році книзі Миколи Маркевича «История Малороссии» автор очевидно вже не вважає за можливе повторювати розкритиковану ще у 1830 р. М. Полевым теорію. Натомість М. Маркевич перший етап у розвитку козацтва пояснює за допомогою чорноклобуцької теорії ¹⁶⁹.

Таким чином, розгляд процесу поєднання питання про кавказьких черкесів та запорозьких, чорноморських та донських козаків, показує, що подібне поєднання завдячувало етимологічним підходам, що використовувалися в історіописанні, історіографічній та історико-географічній традиції, яка приділяла увагу народам району кавказького П'ятигір'я. Важливу роль у відновленні уваги істориків козацтва до черкеського (черкаського) міфу зіграли політичні чинники, пов'язані з розширенням кордонів Російської імперії на Кавказі до

¹⁶⁵ Полевой Н. История русского народа. – М.: В тип. Августа Семена, 1833. –Т. 6. – С. 31, прим. № 17.

¹⁶⁶ Там само. – С. 29.

¹⁶⁷ Там само. – С. 35.

¹⁶⁸ Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России. – М.: В тип. Н.Степанова, 1842. – Ч. 1. – 24, 318, 80 с. – С. 96-97.

¹⁶⁹ Маркевич Н. История Малороссии. – М., 1842. – Т. 1. – 387, 10 с. – С. 8.

Кубані та визначенням статусу та завдань у цій державі Чорноморського козацького війська. У першій третині ХІХ ст. тимчасове відродження інтересу до цієї версії в працях Д. Бантиша-Каменського було пов'язано з вивченням документів, де козаки йменувалися «черкасами», а також з впливом романтизму.

Lyudmyla Novikova

To the question on Circassian (Chercasy) version on the origin of Cossacks in the historical works in XVIII – the first third of XIX c.

In the article it is paid an attention to Circassian (Chercasy) version of the question on origin of Cossacks. On the Christian population of the North Caucasus named Circassians and also who used Slav speech, for the first time was mentioned in the historic and geographical works in XVI century. In the historiography the connection between concept Circassians-cherkasy and Cossacks occurred, probably, in the XVIII century. This fact we can see in the work of Bayer, Tatischev, which were created under the conditions of the Russian Empire. One of the reasons of turning historians to the Circassian (Cherkass) version of the origin of Cossacks it was using from 16 century concerning Cossacks the term «Cherkasy». In the second half of XVIII century to this theme turned the historians, who specialized in the history of Don and Ukrainian (Zaporozhian) Cossacks (Rigelman), or pursue in their historiography activity the specific political purposes (Boltin). With the comparison of a number of documents, it occurs that Boltin as intellectual was especially valued by well-known Russian statesman Potyomkin, who dealt with the matter of renewal, after the destruction of New Sich, the Cossack troops collecting the former Zaporozhian Cossacks, for the purpose to use them on the service of the Russian Empire. Our attention the fact drew that the Boltin's work, in which he deals with the Circassian (Cherkass) origin of Cossacks, issued in the same period (1788 year), when Ekaterina II wrote Potyomkin about the probability of the migration of the former Zaporozhian Cossacks to Taman, where they had to fulfill the military functions which were important for the empire. Thus, the using of the Circassian version of the origin of Cossacks in the Boltin's work acquired political nature, it made the possibility to connect with the historical arguments Zaporozhian Cossacks with the North-Caucasian region. At the turn of XVIII-XIX century another author, who visited Taman, and who have seen Black Sea Cossack army, mostly composed of former Zaporozhian Cossacks, applied the Circassian (Cherkass) version to them, connected this army with the region of North Caucasus. This fact allows to confirm our conclusion that in the Boltin's work this version appears under the effect of the concrete political factors, connected with the circumstances of creation of Black Sea Cossack army and determination its territory. In the first third of XIX century this concept was defends, as his own, by historian Bantysh-Kamienski. However, under the new conditions it did not obtain support from other historians, who search for the new explanations of origin of Cossacks.

Key words: Circassian (Chercasy) version; Zaporozhian Cossacks; Black Sea Cossacks; historiography on Cossacks in XVIII c.; historiography on Cossacks in XIX c.

Людмила Новикова

К вопросу о черкесской (черкасской) версии происхождения казачества в исторических работах XVIII – первой трети XIX ст.

В статье уделяется внимание черкесской (черкасской) версии происхождения казачества. О христианском населении Северного Кавказа, название которого черкесы, и которое также употребляет славянскую речь, впервые упоминается в историко-географических работах XVI века. В

историографіи соединение понятия черкесы-черкасы и казаки произошло, вероятно, уже в XVIII веке. Это можно проследить в работах Байера, Татищева, созданных в условиях Российской империи. Одной из предпосылок обращения историков к черкесской (черкасской) версии происхождения казачества было употребление еще с XVI века по отношению к казакам названия «черкасы». Во второй половине XVIII века к этой теме обращаются историки, которые специализируются на истории донского и украинского(запорожского) казачества (Ригельман), или преследуют в своей историографической деятельности определенные политические цели (Болтин). При сопоставлении ряда документов, оказывается, что Болтина как интеллектуала особенно ценил известный российский государственный деятель Потемкин, который занимался делом возобновления, после уничтожения Новой Сечи, казацкого войска за счет бывших запорожцев, с целью использования его на службе Российской империи. Наше внимание привлек тот факт, что работа Болтина, в которой речь идет о черкесском (черкасском) происхождении казачества, вышла в тот же период (1788 год), когда Екатерина Вторая писала Потемкину о вероятности переселения бывших запорожцев на Тамань, где они должны были выполнять важные для империи функции военного характера. Таким образом, употребление черкесской версии происхождения казачества в работе Болтина приобрело политический характер, позволяя связать с помощью исторических аргументов запорожское казачество с северокавказским регионом. На рубеже XVIII-XIX веков другой автор, который побывал на Тамани, в среде Черноморского казацкого войска, созданного с привлечением бывших запорожцев, прямо связывает происхождение этого войска с черкесской (черкасской) версией. Это еще раз подтверждает наш вывод о том, что в работе Болтина эта версия появилась под влиянием конкретных политических факторов, связанных с обстоятельствами создания и определения территории для Черноморского казацкого войска. В первой трети XIX века эту концепцию как собственную, отстаивает историк Бантыш-Каменский. Однако в новых условиях она не получила поддержки со стороны других историков, которые ищут новые объяснения истокам казачества.

Ключевые слова: черкесская (черкасская) теория; запорожские казаки; черноморские казаки; историография казачества в XVIII в.; историография казачества в XIX в.

УДК 94(477) «19/20»

Олена Бачинська

**«СТАМБУЛЬСЬКИЙ НАПРЯМОК» ПОХОДІВ УКРАЇНСЬКИХ КОЗАКІВ
в першій чверті XVII ст.
(на сторінках наукових видань кінця XIX – початку XX ст.)**

Перша половина XVII ст. визначається активною зовнішньою діяльністю українського козацтва: війни з Річчю Посполитою, Московським царством, Молдовою, Кримським ханством. Не виключення становила й Османська імперія. Морські походи на різні міста та фортеці імперії мали значний резонанс в міжнародній політиці та у сучасників тих подій. Наслідками цих походів українського козацтва були війни Османської імперії з Річчю Посполитою, залучення козацтва до військових союзів Західної Європи, участі в Тридцятилітній війні. Мета даної роботи з'ясувати, які саме документи та точки зору домінували в історичних наукових виданнях кінця XIX – початку XX ст. відносно найважливіших походів на Стамбул, оскільки вони залишаються на сьогодні

єдиними відомими в українській науці. На основі аналізу таких періодичних видань, як-то «Киевская старина», «Журнал Министерства народного Просвещения», «Русская старина», «Чтения в Историческом Обществе Нестора летописца» та інших, можна твердити, що на сьогодні відомо три походи українських козаків на Стамбул в першій половині XVII ст.: у 1617 р., 1619 р. та 1624 р. основними авторами публікації були відомі українські та російські історики В. Антонович, М. Костомаров, В. Істрін, А. Стороженко, М. Маркевич та інші. Вдалося з'ясувати, що основна більшість публікацій у зазначених виданнях ґрунтуються на одних і тих самих джерелах, прочитання яких у XIX ст. та на сучасному етапі відрізняються. Це відкрило нове поле для дискусій, які подані у даній роботі. В наслідок їх аналізу встановлено основних очільників походів, серед них: Дмитро Барабаш, Петро Сагайдачний, Оліфер Голуб або Михайло Дорошенко.

Ключеві слова: Стамбул, морські походи, українське козацтво.

Перша половина XVII ст. визначається активною зовнішньою діяльністю українського козацтва: війни з Річчю Посполитою, Московським царством, Молдовою, Кримським ханством. Не виключення становила й Османська імперія. Морські походи на різні міста та фортеці імперії мали значний резонанс в міжнародній політиці та у сучасників тих подій. Наслідками цих походів українського козацтва були війни Османської імперії з Річчю Посполитою, залучення козацтва до військових союзів Західної Європи, участі в Тридцятилітній війні. Не зважаючи на важливість та резонансність походів, те хто їх очолював, хід походів, кількість та навіть, наслідки дій козаків залишається недостатньо з'ясованими на сьогодні. Більшість сучасних дослідників спираються на документи та інтерпретації, що були надруковані у наукових виданнях в кінці XIX – початку XX ст. Мета даної роботи з'ясувати, які точки зору та дискусії, на основі яких документів домінували в цих історичних наукових виданнях відносно найважливіших походів на узбережжя Босфору, й зокрема Стамбул.

В другій половині XIX ст. відбувається активізація історичних наукових пошуків з історії України. Формування національних держав в Європі викликало необхідність наукового обґрунтування можливості створення української самостійної держави (з кінця XVIII ст. українські землі входили до складу двох імперій – Російської та Австрійської). Це сприяло зверненню вчених до історії козацтва, що створило одне з перших українських державницьких утворень.

Більшість дослідників друкували свої напрацювання у наукових періодичних виданнях. На основі аналізу таких періодичних видань, як-то в Російській імперії – «Киевская старина», «Журнал Министерства народного Просвещения», «Русская старина», «Чтения в Историческом Обществе Нестора летописца», в Австро-Угорській імперії – «Записки Наукового товариства імені Т.Шевченка» тощо, а також в окремих наукових авторських виданнях.

Здебільшого джерелами, що стало основою для цих публікацій стала інформація з документів польських урядовців, зокрема гетьмана Станіслава Жолкевського (1547-1620), опублікованих ще у ХІХ ст.; скарги, що надходили до Речі Посполитої від османських послів або листів султана; постанов польських сеймів; міжнародних угод; з листів і звернень українських гетьманів, які здійснювали походи на початку ХVІІ ст., що частково або повністю опубліковані в виданнях «Жерела з історії України-Руси» (Т.8), «Архив Юго-Западной России» (частина 3 та інші) в другій половині ХІХ – початку ХХ ст. та інших збірках документів. Крім того, активно використовували османську хроніку Мустафи Наїмі з видань О.Сенковського та Й.Гаммера¹⁷⁰. Зокрема, щодо цього «одинокого заально приступного» джерела, С.Рудницький зазначив, що до нього треба ставитися досить обережно та критично¹⁷¹.

Розглянемо основні серії (групи) походів на Стамбул, що стали предметом досліджень, обговорення та дискусій у зазначених виданнях другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Одна перших з серій походів розпочалась походом козаків на околиці Стамбула у 1615 р. (До цього часу у 1614 р. козаки здійснили напади на Трапезунд і Сіноп). В цей рік козаки на 80 чайках здійснили похід на узбережжя між стамбульськими портами Мізевною та Архіокою і спалили їх. Султан був в цей час поблизу «на ловах і сам бачив дим від того козацького вогню». Під час відсічі козакам в полон потрапив керівник турецького флоту. Відповіддю султана був похід кримського хана на українські землі Поділля та Волині. Очільником цієї морської експедиції став один найвідоміших гетьманів українського козацтва Петро Конашевич Сагайдачний. Про цей похід в загальних рисах на сторінках «Чтения в историческом обществе нестора-летописца» подав інформацію історики Іван Каманін, а також Дмитро Яворницький та Михайло Грушевський¹⁷², з посиланням на листи документи польського гетьмана Станіслава Жолкевського. Наступного – 1616 р. великого розголосу набув похід цього гетьмана на м. Кафу, що спричинило в Стамбулі спеціальну нараду з участю полонених козаків і зворотній успішний похід Іскандера-паші на Волощину. В той самий

¹⁷⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.VII. – 1909 (перевидання: К., 1995). – С. 346; Прицак О. Союз Хмельницького з Туреччиною 1648 р. // *Записки наукового товариства імені Т.Шевченка*. – 1948. –Т. 156. – С.143 – 144.

¹⁷¹Рудницький С. Українські козаки в 1625-1630 рр. Критично-історичні розвідки // *Записки наукового товариства імені Т.Шевченка*. – Львів, 1899. – Т. 31-32. – С.6(242).

¹⁷² Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. – Львів, 1991 (перевидання 1895). – Т.2. – С.128; Каманин И.М. Очерк гетманства Петра Сагайдачного// Чтения в историческом обществе Нестора-літописця. – 1901. – Кн.15. – Вип 1. – С. 3-32; Каманин И.М. Матеріалы к «Очерк гетманства Петра Сагайдачного» // Там само. – 1901. –Кн.15. – Вип.3. – С.123-177; Грушевський М. Історія України-Русі. – Т.VII. – 1909 (перевидання: К., 1995). – С.353.

рік козаки знов здійснили похід на Самсун, Трапезунд та інші міста, вдарили і спустошили землі у Босфорі¹⁷³. Слід зауважити, що подібні походи козаків на чорноморське узбережжя Османської імперії відбувались в рамках тиску на Річ Посполиту, щоб здобути більше прав і привілеїв, а також через економічну складову – здобич. Майже завжди ці походи отримували зворотні відповіді турецьких військ або військ кримського хана.

Популярність гетьмана Петра Сагайдачного в наукових нарисах не викликає сумніву, лише в «Киевской старине» про його діяльність подано п'ять нарисів за авторством провідних істориків XIX ст. Володимира Антоновича та Олександра Лазаревського¹⁷⁴.

Дискусії викликав похід на Стамбул 1617 р. В рамках вищезазначеного тиску на Річ Посполиту відбувся цей похід козаків на чолі іншого гетьмана Дмитра Барабаша. Близько 100 козацьких чайок, як зазначають видання, взяли курс на Босфор, спалили та пограбували околиці Стамбулу. Відповіддю султана став прихід османського війська на чолі з Іскандером пашею, та підписана між ним і польським гетьманом Станіславом Жолкевським угоду під Яругою у вересні 1617 р. Більшість її пунктів мали антикозацьку направленість. На виконання підписаної угоди, Річ Посполита мала створити урядову комісію, яка повинна була виробити заходи з приборкання запорожців. Проте, це був значною мірою лише показовим, адже Річ Посполита вже розпочала підготовку до походу на Московське князівство і козаки в цьому поході мали займати одну з ключових ролей. Останнім козаки намагались тиснути на Польщу, щоб залишити за собою право на подальші морські походи¹⁷⁵. Дискусію в наукових колах викликав не лише сам похід, його достовірність і хід, але й ім'я очільника походу. Довгий час вважалося, що його здійснював так само, як і попередній похід гетьман Петро Сагайдачний. З'ясуванням цих питань на сторінках займались в періодичних виданнях та монографіях Володимир Антонович, Микола Костомаров, Михайло Грушевський, Михайло Максимович, Микола Маркевич та інші¹⁷⁶.

¹⁷³ Там само; Брун Ф. Неудачная осада Азова турками в 1641 г. и занятие ими крепости по оставлении оной казаками// Записки Одесского общества истории и древностей. – Т.8. – 1872. – С.182.

¹⁷⁴ Киевская старина. – 1883. – Т.6, №5. – С.140-145; – 1882. – Т.4, №10. – С.134-142; 1885. – Т.13, №12. – С.684-689; 1886. – Т.14, №1. – С.200-201; 1891. – Т.33, №4. – С.165-167; 1892. – Т.38, №7. – С.117-118.

¹⁷⁵ Антонович В. Неизвестный доселе гетман и его приказ// Киевская старина. – 1883. – Т.6, №5. – С.140-145; Грушевський М. Історія України-Русі. – Т.VII. – 1909 (перевидання: К., 1995). – С.360.

¹⁷⁶ Костомаров Н. Богдан Хмельницький. – СПб., 1857 (3 перевидання 1904 р.: Костомаров М. Богдан Хмельницький: історична монографія. – Дніпропетровськ, 2004. – С.66-67). Максимович М.А. Сказание о запорожском гетмане Петре Конашевиче Сагайдачном // Максимович М.А. Собрание сочинений. – К., 1876. – Т. I. – С. 6;

Інша серія походів «стамбульського напрямку» відома в українській історіографії, і зокрема обговорених у виданнях відбулась 1621 р., коли султан Осман II перебував вже під Хотиним і готувався до війни з Річчю Посполитою. Дискусійність питання полягала як в тому, що його походи знов-таки приписували Петру Сагайдачному. Малоймовірність цього полягала в тому, що в цей час Сагайдачний перебував у Києві, а згодом у Варшаві. Там відбувались переговори, щодо умов участі козаків у цій війні з Османською імперією. Більша частина запорожців – 40 тисяч війська – відправилась під Хотин на чолі з гетьманом Яковом Бородавкою.

За свідченнями джерел, інформацію яких з різними варіантами подають в виданнях XIX ст. і вони залишаються актуальними й на сьогодні, похід здійснювали козаки, які залишились в Запорозькій Січі та не рушили з більшою частиною військом під Хотин. Ім'я очільника залишається не відомим.

На початку червня 1621 р., коли султан з військом вирушив із Стамбулу, запорозькі козаки напали на турецькі кораблі, що перевозили до Білгорода «облогові гармати, порох, ядра і провіант», і захопили все це. Рухаючись далі, запорожці з'явилися біля турецької столиці, зруйнували один з її фортів, після чого повернули назад. Французький посол в Стамбулі повідомляв, що козацькі чайки дійшли до чорноморської протоки Босфору, знищили Карамусол, попалили тамтешні села. Чутки про напад запорожців на Стамбул і про те, що вони «палять узбережні міста і селища», викликали занепокоєння у турецькому війську. Візири радили султанові повернутися назад до столиці. Під час зіткненні з турецьким флотом, було захоплено декілька чайок з козаками. Їх закатували¹⁷⁷. Д Яворницький помилово називали очільником цього походу майбутнього гетьмана Богдана Хмельницького, окремі датували цей похід 1622 р. очільником якого був отаман Шило¹⁷⁸.

Запорожці не обмежились нападом на Стамбул. Коли турецька армія перейшла Дунай, одна частина козаків рушили на Трапезунд, а інша – в гирло Дунаю, де проти них було надіслано турецькі галери¹⁷⁹.

Наступна серія походів козаків на Стамбул в першій третині XVII ст. відбулася у 1624 р. Реальність цих походів і датування обговорювалась в різних наукових виданнях, такими дослідниками, як Василь Істрін, Дмитро Яворницький, Микола Костомаров, Степан

Маркевич М. Гетьманство Барабаша // Русский Вестник. – 1841. – №5. – С.468-492; Грушевський М. Історія України-Русі. – С.360.

¹⁷⁷ Грушевський М. Історія України-Русі. – Т.VII. – 1909 (перевидання: К., 1995). – С.463.

¹⁷⁸ Яворницький Д. Вказана праця. – С.134; Костомаров М. Богдан Хмельницький. – С.70.

¹⁷⁹ Там само.

Рудницький¹⁸⁰ та інші. Обговорення відбувалось навколо дати походу 1623 р. або 1624 р., кількості походів, імені їх керівників. Василь Істрин доводив, що похід відбувся у 1623 р. на основі знайденої ним записки в грецькому рукописі XVII ст., що належала Афонському Іверському монастирю¹⁸¹. Зокрема, в ній повідомлялось про 100 чайок козаків, які пограбували усі узбережжя Босфору, взяли чималу здобич, спалили два квартали столиці, але частину з козаків встигли взяти в полон. Михайло Грушевський подає розповідь про три походи: 1622 р., про нього, повідомляв французький посол в Стамбулі: близько 30 чайок з'явилося поблизу міста, руйнували узбережжя Анатолії, взяли багато турецьких кораблів. «чутка про чотири козацькі чайки на Чорному морі лякає турків більше ніж чума в Мореї або Берберії» – продовжував він; 1623 р. – козаки знов підійшли під Стамбул, але похід був не значним. Як пише Михайло Грушевський на основі повідомлень французького посла, у 1624 р. відбулося ще три походи козаків на Стамбул. Вони скористались тим, що турецький флот рушив до Кафи. Один похід в липня з 70-80 чайок, а інший понад 100 чайок, третій – 150. Перший раз було спалено села Буюк-дере, Єнікіой на європейському узбережжі, та Стенію на азійському. Другий раз – козаки три дні стояли на берегах Босфору, пограбували Фарос та інші села, загрожували арсеналу, третій раз – частина флоту через погоду опинилась під Очаковим, а частина – пішла на столицю. Пов'язують ці походи з боротьбою за владу в Кримському ханстві та відповідними діями Османської імперії¹⁸². Подавались різні місяці та числа походів, імена очільників – Дмитро Дорошенко, Оліфер Голуб і Григорій Чорний¹⁸³. Сучасні дослідники вважають, що протягом 1624 р. відбувалися три походи. І при з'ясуванні гетьманів, які очолювали козаків називають Оліфера Голуба та Григорія Чорного¹⁸⁴.

1625 р. козаки знов здійснили похід по «стамбульському напрямку», але до самої столиці не дійшли, пограбувавши Синоп та

¹⁸⁰ Рец.на Истрин В.М. Греческая запись о набегах казаков на Константинополь в начале XVII в. //Киевская старина. – 1898. – Т.62. – № 7-8. – С. 50-52; Костомаров Н.И. Султан турецкий и запорожцы// Русская старина. – 1872. – № 10. – С. 450 – 451.

¹⁸¹ Истрин В.М. Греческая запись о набегах казаков на Константинополь в начале XVII в. // Журнал министерства народного просвещения. – 1898. – № 7. – С. 42-48; Його ж. //Записки Одесского общества истории и древностей. – 1898. – Т.21 (Протоколы. Доклады). – С.51-52.

¹⁸² Яворницький Д. Вказ.праця. – С.134-136; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.VII. – С. 513-514.

¹⁸³ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.VII. – С. 496, 511, 515, 527. У встановлені даткування походів 1624 р. М. Грушевський посилається на розрахунки С.Рудницького в статті: Рудницький С. Козацько-польська війна 1625 р.// Записки наукового товариства імені Т.Шевченка. – 1897. – Т.17. – С.4.

¹⁸⁴ Леп'яко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах XVI – середини XVII ст.// Історія українського козацтва. Нариси у 2-х томах. – Т.1. – К., 2006. – С.340.

Трапезунд¹⁸⁵. Як писав С.Рудницький «мешканці передмістя Стамбулу були у великім страху, але козаки завернули на схід, спалили передмістя Трапезунда і мали охоту спалити Кафу»¹⁸⁶. В подальшому козаки не так активно виходили в море, адже були задіяні у війнах з Річчю Посполитою та Тридцятилітній війні в Європі.

На сьогодні питання про походи козаків на Стамбул набули нового поштовху для досліджень. З'явилися переклади нових польських та османських документів, розпочався перегляд вже відомих джерел. Це дало можливість уточнити місцевості, що стали об'єктом козацьких нападів, відкрити дискусію про можливість та достовірність здійснення походів козаками до самого Стамбулу, а не лише на Босфорське узбережжя. Серед робіт, в яких дослідників звернулись до зазначеної проблематики відзначимо публікації В.Остапчук і О.Голенка, П.Саса та С.Плохія та інші¹⁸⁷.

Таким чином, на основі вищезазначеного, дані у наукових видань другої половини XIX – початку XX ст. більшість з яких ґрунтуються на одних і тих самих джерелах, прочитання яких у XIX ст. та на сучасному етапі не значно відрізняються, можуть бути лише доповнені окремими факти або зміною датування. Це відкрило нове поле для дискусій. Вони точились і точаться на сьогодні в питаннях кількості та датуванні походів, а також їх керманічів. З публікацій другої половини XIX – початку XX ст. доповнених сучасними дослідженнями можна виділити три (серії) групи походів: 1615-1617 рр. – пов'язані з здобуттям власних прав козаками перед польською владою і отриманням здобичі; 1621-1622 рр. – пов'язані з Хотинською війною; 1624-1625 рр. – пов'язані з кримськими справами і тиском на польську владу. Основними керманічами їх були – Дмитро Барабаш, Петро Сагайдачний, Оліфер Голуб та Григорій Чорний. Пропонуємо відійти від назви ще другої половини XIX ст. «походи на Стамбул (Константинополь)» і визначити їх як «козацькі походи «стамбульського

¹⁸⁵ Яворницький Д. Вказ. праця. – С.136-137; Грушевський М. Вказ. праця. – С.534; Рудницький С. Українські козаки в 1625-1630 рр. Критично-історичні розвідки // Записки наукового товариства імені Т.Шевченка. – Львів, 1899. – Т. 31-32. – С.19(255).

¹⁸⁶ Рудницький С. Козацько-польська війна в Україні 1625 р. // Записки наукового товариства імені Т.Шевченка. – 1897. – Т.17. – С.11.

¹⁸⁷ Остапчук В., Галенко О. Козацькі чорноморські походи у морській історії Кятіба Челебі «Дар Великих мужів у Воюванні морів» // *Marra Mundi*: Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. — Львів, К., Нью-Йорк, 1996. – С. 341–426; Сас П. Воєнний промисел запорозьких козаків (перша половина XVII ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2007. – №7. – С.167-196; Сас П. Вій біля острова Тендра під час Хотинської війни між Османською імперією та Річчю Посполитою // Україна в Центрально-Східній Європі. - К.: Інститут історії України, 2010. - №9. - С.60-65; Сас П. Полководець Петро Сагайдачний. – К., 2014. – 280 с.; *Плохий С.Н.* Папские дипломаты о черноморских походах запорожцев накануне и в ходе Хотинской битвы // Торговля и мореплавание в бассейне Чёрного моря в древности и средние века. – Ростов-на-Дону, 1988. – С. 101 – 107; Кульчицький О. Українські козаки в османській хроніці «Історія Найми» як стилістичний код // *Мандрівець: наук. журн.* – 2013. – № 3. – С. 71–76.

напрямку», адже не завжди козаки здійснювали напади на саму столицю Османської імперії, обмежуючись узбережжям Босфору.

Olena Bachinska

«Istanbul direction» comes Ukrainian Cossacks in the first quarter of the XVII c. (scientific publications on the pages of the late XIX - early XX c.)

The first half of the XVII century defined active external activities of the Ukrainian Cossacks: War of the Rzeczpospolita (Lehistan), Moscovia, Moldova (Bogdan), Crimea. The Ottoman Empire was no exception. Boat campaigns to cities and fortresses Empire had considerable resonance in international politics and contemporaries of those events. The consequences of these campaigns were Ukrainian Cossacks Ottoman war with the Rzeczpospolita, attracting Cossack military alliances in Western Europe, participation in the Thirty Years' War. Despite the importance and resonance campaigns about who led them, progress marches, number and even the consequences of actions Cossacks today are not clarified. Most modern scholars are based on documents and interpretations have been published in magazines at the late nineteenth century. The purpose of this paper to find out what documents and views dominated the historical magazines relatively important campaigns to Istanbul as they are still today the only known in Ukrainian science. On the basis of these periodicals such as «Kiyv antiquity» (Kievskaya starina), «Magazine of the Ministry of National Enlightenment» (Jurnal Ministerstva Narodnogo Prosvetsheniya), «Russian Antiquity» (Russkaya starina), «Reserches of Nestor historical society» (Chteniya istoricheskogo obtshestva Nestora Letopistsya) and others, it can be argued that currently three known hiking Ukrainian Cossacks to Istanbul in the first half of the XVII century: 1617, 1619 and 1624 were the main authors of publications known Ukrainian and Russian historians V. Antonovich, M. Kostomarov, V. Istrin, A. Storozhenko, M. Markevych and other. We found out that the overwhelming majority of publications in referred magazines based on the same sources, the reading of which in the XIX century and at present differ. This opened a new field for discussions presented in this paper. Furthermore, an account of fragments Paper of these were published in periodicals. As a result of their analysis showed the main leaders of campaigns, including: Dmitry Barabash, Peter Sahaidachny Olifer Golub and Michael Doroshenko. It was restored course and consequences of most of the campaigns.

Key words: Istambul, boat campaigns, Ukrainian Cossacks.

Елена Бачинская

«Стамбульское направление» походов украинских казаков в первой половине XVII в.

(на страницах научных изданий конца XIX – начала XX ст.)

Первая половина XVII в. отличается активной внешней деятельностью украинского казачества: войны с Речью Посполитой, Московским царством, Молдовой, Крымским ханством. Не исключение составляла и Османская империя. Морские походы на различные города и крепости империи имели значительный резонанс в международной политике и у современников тех событий. Последствиями этих походов украинского казачества были войны Османской империи с Речью Посполитой, привлечения казачества к военным союзам Западной Европы. Цель данной работы выяснить, какие именно документы и точки зрения доминировали в исторических изданиях конца XIX – начала XX вв. относительно важнейших походов на Стамбул, поскольку они остаются на сегодня единственными известными в украинской науке. На основе анализа таких периодических изданий, как то «Киевская старина», «Журнал Министерства народного Просвещения», «Русская старина», «Чтения в

историческом обществе Нестора летописца» и других, можно утверждать, что на сегодняшний день известно три группы походов украинских казаков на Стамбул в первой половине XVII в.: в 1617, 1619 и 1624 гг. Основными авторами публикаций были известные украинские и российские историки В. Антонович, Н. Костомаров, В. Истрин, А. Стороженко, Маркевич и другие. Удалось выяснить, что основное большинство публикаций в указанных изданиях основываются на одних и тех же источниках, прочтение которых в XIX в. и на современном этапе отличаются. Это открыло новое поле для дискуссий, представленных в данной работе. В результате их анализа установлено основных руководителей походов, среди них: Дмитрий Барабаш, Петр Сагайдачный, Олифер Голуб или Михаил Дорошенко.

Ключевые слова: Стамбул, морские походы, украинское казачество.

ПУБЛІКАЦІЯ ДОКУМЕНТІВ

УДК 94(477)«17»

В'ячеслав Станіславський

УКРАЇНСЬКО-ТУРЕЦЬКІ ТОРГОВЕЛЬНІ ЗВ'ЯЗКИ ПОЧАТКУ XVIII СТ.: ВИДИ ТА ПОХОДЖЕННЯ ТОВАРІВ

В статті автор зосереджує свою увагу на аналізі інформації про види товарів у торговельних зв'язках України та Туреччини на початку XVIII ст. Також проаналізовано походження хутра, яке було одним із основних товарів, які продавали в Туреччину. Джерельною базою дослідження стали документи російського посольства в Османській імперії.

Ключові слова: Україна, Туреччина, торгівля, товари, хутро.

При вивченні комплексу документів російського посольства в Османській імперії, які зберігаються у Російському державному архіві давніх актів, нами було віднайдено чимало документів до теми українсько-турецької торгівлі. Послугуючись документами посольства, у цій розвідці приділимо увагу визначенню товарів, які тоді везлися з України, чи транзитом через її землі, до Туреччини, а також тим, які ввозилися в Україну. Також торкнемося супутніх питань, про які є інформація: попиту на певні товари, насиченості ними ринку, впливу кількості товарів на ринку на їхню ціну, меркантилістських заходів Порти, прибутків купців та їх професійності.

Спочатку про попит на певні товари та насиченість ними ринку в Туреччині. У документах мова йде насамперед про товари з Росії. Навесні 1703 р., надаючи відповіді на запити Москви щодо різних аспектів життя Османської імперії, П. Толстой відзначив існування попиту в Туреччині на товари з російського боку – хутро соболів, лисиць, горностаїв, білок, зайців, кошачих та інші «м'які» товари, а також на юхти, шкіри, моржевих ікла, «оскільки нізвідки не можуть

собі дістати»¹⁸⁸. За спостереженнями посла кушнірський товар, який привозили з Москви – соболи, горностаї, лисиці, білки та шкіри з інших звірів – був «у великій честі в турків». Більша його частина продавалася у Константинополі та Адріанополі. А ціна цього товару залежала від насиченості ринку: «часом приростає, а часом знижується за привозом великої кількості»¹⁸⁹.

За його ж даними таких товарів надходило дуже багато. Приміром, 10 травня 1703 р. П. Толстой писав Ф. Головіну про необхідність для турків московських товарів і про те, що греки, яких багато приїжджало до Туреччини, привозили значну кількість різних товарів, зокрема соболів. Минулої зими, за інформацією посла, греки доставили до Адріанополя понад 300 сороків соболів, а також чимало інших товарів – лисиць, горностаїв, білок та інших¹⁹⁰. 28 травня 1703 р. російський дипломат знову писав боярину про «московські» товари, «без яких вони (турки – В. С.) бути не можуть»: соболів, лисиць, білок тощо та зазначав, що того року «безмірно багато греки в сторони ці привезли соболів та інших тому подібних товарів»¹⁹¹.

Іноді ринок був навіть перенасичений, що серйозно впливало на рівень цін. Так, в грудні 1704 р. посол повідомляв Ф. Головіну, що до Константинополя приїжджають багато купців з українських міст і привозять велику кількість товарів, серед яких згадав лисиць та білок. Він зауважував, що ці купці «товарів, государ, стільки навезли, що воістину не дорожче московського і в Константинополі продають»¹⁹².

Про необхідність російських товарів для турків, якими торгували греки, П. Толстой писав ще раз у грудні 1707 р. в листі до боярина. При цьому чітко визначив роль торгових зв'язків з Україною: при забороні грекам їздити в українські міста через волоську землю за товарами, турки, на думку посла, стали би більш прихильними до ідеї розвитку торгового осередку в Азові, бо «туркам бути без російських товарів неможливо»¹⁹³.

Проблеми з продажем товарів у Туреччині часом змушували купців шукати можливості їх реалізації в інших країнах. Так, у записах московського священика І. Лук'янова, котрий прямував до Єрусалима, за кінець лютого чи початок березня 1702 р. зазначено,

¹⁸⁸ Российский державный архив древних актов (далі – РДАДА). – Ф. 89. – Оп. 1. – 1703. – Спр. 3. – Арк. 289. Сучасник, німецький дослідник Марлергер, в своїй праці «Московський купець», виданій у 1705 р., відзначав особливу якість юхти, яку виготовляли в Росії і на яку був великий попит у європейських країнах (Янжул І. Московский купец конца 17 века. (По отзывам иностранца-современника). (Историко-библиографическая заметка) // Русская старина, 1896. – Т. 86. – № 5. – С. 434).

¹⁸⁹ Русский посол в Стамбуле. Петр Андреевич Толстой и его описание Османской империи начала XVIII в. – М., 1985. – С. 95–96.

¹⁹⁰ РДАДА. – Ф. 89. – Оп. 1. – 1703. – Спр. 3. – Арк. 352–352 зв.

¹⁹¹ Там само. – Л. 359 об.–360 об.

¹⁹² Там само. – 1704. – Спр. 3. – Арк. 611–611 зв.

¹⁹³ Там само. – Арк. 356–357.

що тоді, по прибутті в Ясси, його покинули супутники – грецькі купці з Ніжина, які їхали до турецької столиці, однак, отримавши відомості з Царгороду, що там низькі ціни на лисиць та білок, попрямували до Бухареста¹⁹⁴.

Ще один купець мусив їхати з Туреччини до Єгипту. У султанському фермані щодо пожитків українського купця з Ніжина Юрія, виданому наприкінці 1703 р., говорилося, що купець привіз «зі сторін московських» на продаж срібло на 1400 левків, а також хутро горностаїв, білок, лисиць та інших товарів на 2600 левків. Однак, він не зміг продати свої товари в самій Туреччині чи в Стамбулі, а тому відправився з ними на судні до Єгипту, в Олександрію, де і помер¹⁹⁵.

Пряме відношення до інформації щодо прибутків купців у Туреччині має цікавий факт, згаданий раніше у праці Т. Крилової. Дослідниця писала про прояв меркантилізму в економічній політиці турецького уряду, а саме про видання в міністерстві Мехмета-Рамі заборони купляти в іноземців сукно та скло, а також встановлення низької ціни на хутро¹⁹⁶. Нове звернення до архіву дозволило описати більш широко питання щодо зниження цін на хутро, яке везли на продаж в Туреччину переважно купці з України. Отже, 28 травня 1703 р. посол писав Ф. Головіну про заходи великого візира Рамі Мехмед-паші щодо збільшення державних прибутків. За словами П. Толстого, візир, коли був реїз ефендієм, набув потрібного досвіду під час взаємин з представниками європейських держав: «обертаючись з ними в справах посольських». Заходи великого візира стосувалися, зокрема, «московських» товарів. На них візир встановив дуже низьку ціну, аби греки не купляли ці товари дорого у Москві, бо того року їх привезли дуже багато¹⁹⁷.

Тему потреби взаємної торгівлі російський представник якимось використав у дипломатичних переговорах, згадавши про товари, які ввозилися до Туреччини, які могли би ввозитися у майбутньому, та ті, які потребувала Росія. 16 вересня 1706 р. на переговорах з А. Маврокордато, який представляв великого візира, П. Толстой, скориставшись проблемою пограбування грецьких купців, наполягав на встановленні нового торгового шляху між володіннями царя і султана – через Азов, тобто через Азовське та Чорне моря. При цьому купцям мали заборонити поїздки волоським шляхом. На це А. Маврокордато сказав, що торгові люди – султанські піддані не

¹⁹⁴ Хождение в Святую землю московского священника Иоанна Лукьянова 1701–1703. – М., 2008. – С. 16–27, 136–146, 253–264.

¹⁹⁵ РДАДА. – Ф. 89. – Оп. 1. – 1703. – Спр. 3. – Арк. 494–494 об.

¹⁹⁶ Крылова Т. К. Русская дипломатия на Босфоре в начале XVIII в. (1700 – 1709 гг.) // Исторические записки АН СССР. – М., 1959. – Т. 65. – С. 250–251.

¹⁹⁷ РДАДА. – Ф. 89. – Оп. 1. – 1703. – Спр. 3. – Арк. 359 зв.–360 зв.

можуть їздити до Азова, оскільки цього не дозволяє султан, а якщо цар не дозволить купецьким людям прямувати через волоську землю, то торгівля між обома державами «мимоволі» припиниться. У відповідь посол заявив, що Московська держава не потребує ніяких товарів, котрі купці вивозять з османських володінь. І якщо торгівля справді припиниться, то Росія від цього не постраждає, бо купці, які їдуть з Туреччини через волоську землю в царські володіння, не привозять нічого потрібного, а їдуть лише для купівлі соболів, лисиць, горностаїв, білок, юфті, «риб'ячої кості» та багатьох інших товарів. Туреччина сама мала вирішити чи може вона обійтися без цих товарів, говорив П. Толстой. А якби султан дозволив вести торгівлю з Російською державою через Чорне море, то торгові люди вивозили би в Туреччину багато товарів, потрібних для будівництва морських суден: заліза, пеньки, смоли, сала та інших. А Росія навіть і морським шляхом ніяких турецьких товарів не потребує окрім вина, сухофруктів і бавовняного паперу. Посол радив Порті уважно розглянути цю справу, бо вона принесе великі прибутки Османській державі в потрібних товарах і податках¹⁹⁸.

Про прибутки, які отримували купці в Стамбулі, знайдено кілька оціночних записів у статейних списках П. Толстого. Всі вони твердять про низькі заробітки. Поряд з цими свідченнями знаходимо й відгуки посла про порядне та професійне ведення купцями своїх справ. Наведемо цих кілька цікавих згадок. 1) 11 вересня 1704 р. зі Стамбула виїжджала «у батьківські сторони» група купців «малоросійського народу» – Василь Матвеев, Михайло Дмитрієв, Варлам Мілеєв. Російський посол відправив з ними листа до І. Мазепи, датованого 8 вересня 1704 р., у якому зазначив, що гетьманського регіменту «малоросійських сторін мешканці купецтвом забавлялися деякий час в Константинополі розумно і чесно, однак з невеликим прибутком»¹⁹⁹. 2) 1 січня 1707 р. в листі з турецької столиці до українського правителя російський дипломат висловив своє спостереження щодо торговельних справ купців, які приїжджали з підвладних царю теренів: «торгівля їх тут вельми безприбутково їм проходить і думаю, що і з накладом, однак вони тут перебувають чесно і без усякої підозри ведуть чесне своє купецтво»²⁰⁰. 3) 24 грудня 1707 р., в посланні до Г. Головкина П. Толстой зазначав, що «російські купці» дуже бідні; що вони «чинять тут не так, як інших держав купецькі люди, але дуже злиденно»²⁰¹. 4) 15 липня 1709 р. дипломат відсилав свого листа до гетьмана Івана Скоропадського з купцем Мануїлом Матвеевим. Цей

¹⁹⁸ Там же. – 1706. – Д. 3. – Л. 332 об.–334 об.

¹⁹⁹ Там же. – 1704. – Д. 3. – Л. 404–404 об.

²⁰⁰ Там же. – 1707. – Д. 3. – Л. 1 об.–2.

²⁰¹ Там же. – Л. 356 об.

купець, за словами посла, належав до «малоросійського народу» гетьманського регіменту. Реалізувавши свої торгові справи, він повертався в «малоросійські сторони». П. Толстой зазначив, що купець вів свої справи «чесно і чинно, з усякою ґрунтовністю». Посол клопотався про те, аби по приїзді купця гетьман поставився до нього милостиво²⁰². Вочевидь, посла пов'язували серйозні ділові стосунки з купцем, бо він присвятив усього листа клопотанню про М. Матвєєва перед українським гетьманом.

Цікаво, що реальна пропозиція в Туреччині товарів з Росії, які би стали у пригоді, приміром, при будівництві кораблів, успіху не приніс. Так, в лютому 1704 р. Сава Рагузинський писав Головіну, що його торгові справи йдуть не вельми добре. Тоді він приїхав з Росії до Стамбула не тільки з сибірськими хутрами, а також з високоякісною пенькою, смолою та залізом. Надалі купець вирішив обмежити асортимент і везти лише «риб'ячий зуб» та хутро на 20 тис. рублів²⁰³.

Далі приділимо увагу походженню хутра. Більшість фактичного матеріалу говорить про його привезення з Росії. Щодо певних сортів, як соболів, сумнівів щодо цього немає. Відомо, що на той час з Росії продавалося дуже значна кількість хутра. Хутрових звірів було багато, особливо на просторах Сибіру; на хутро існував значний попит, як у Європі, так і в країнах Сходу; ставши найбільшим частиною експорту, воно давало значні прибутки, як у державну скарбницю Росії, так і у власність тих, хто оминав контрольовані державою товаропотоки. За даними на 1621 – 1690 рр. у Сибіру було добуто 7248000 соболів. В 1680 р. прибутки від хутра складали не менше 10% прибутків державного бюджету²⁰⁴. В XVI – XVII ст. ці природні ресурси стали для Російської держави «величезним джерелом» багатства²⁰⁵. Багато хутра експортувалося й надалі. На російське хутро, як на основний предмет імпорту з Росії, вказав М. Мейер²⁰⁶. В останні десятиліття XVII та перші десятиліття XVIII ст. дуже багато цього товару постачалося в Китай. За словами Ф. Броделя «Найбурхливішою контрабандою, яку вимушено терпіли, була контрабандна торгівля сибірськими хутрами та шкурами із сусіднім Китаєм – така значуща, що небавом офіційні каравани перестануть там робити

²⁰² Там же. – 1709. – Д. 1. – Л. 326–326 об.

²⁰³ Павленко Н. И. Птенцы гнезда Петрова. – М., 2008. – С. 554.

²⁰⁴ Вилков О. Н. Пушной промысел в Сибири // Наука в Сибири. – 1999. – № 45.

²⁰⁵ Forsyth J. A History of the Peoples of Siberia: Russian's North Asian Colony, 1581 – 1990. – Cambridge, 1998. – P. 38.

²⁰⁶ Мейер М. С. Османская империя в XVIII веке. Черты структурного кризиса. – М., 1991. – С. 58.

вдалі торги». З 1689 до 1727 р. в напрямку Пекіна вирушило 50 караванів, з яких лише 10 були офіційними²⁰⁷.

Саме російське хутро везли купці через українські терени до правителів та інших представників верхівки ближчих, сусідніх країн, які входили до складу Османської імперії, – Валахії та Молдови. Наведемо декілька фактів. 1) Царська проїжджа грамота від 6 липня 1700 р., надана греку Парфенію Іванову, який їхав з Москви з сином та двома челядниками до господаря Костянтина Бринковяну у Валахію згадує, що грек віз в'юк соболів та два барильця чаю²⁰⁸. 2) В січні 1704 р. грек Мануйло Христофоров за царським указом мав їхати з Москви через Україну з «рухляддю», купленою ним за 150 рублів для потреб волозького господаря Костянтина Дуки. Коли пізніше купець скаржився на крадіжку у нього речей із цієї купівлі, то назвав хутро двох чорних лисиць за 30 рублів та 10 лисячих горянок за 8 рублів²⁰⁹. 3) В листопаді 1706 р. до Посольського приказу приходив грек Іван Марков з проїжджим листом від волозького господаря. Приїхав він через Україну, по дорозі бачився у Києві з І. Мазепою. І. Марков мав купити для «домашнього вжитку» господаря «соболів та іншої м'якої рухляді». В січні 1707 р. купець отримав проїжджу грамоту для провезення цих товарів у царських володіннях²¹⁰. 4) В січні 1705 р., відпускаючи Давида Корбя – посланця валашського господаря у зворотну дорогу, Петро I розпорядився надати його поїздки купецького вигляду, виділивши посланцю з його людьми соболів на 300 рублів з Посольського приказу, у якості жалування. Також з ним мали пересилатися соболи до єрусалимського патріарха Досифея на 1 тис. рублів, взяті з Сибірського приказу²¹¹. 5) В липні 1707 р. до Посольського приказу приходив посланець з Валахії від бояр Кантакузіно Григорій Грозов. Він приїжджав з метою купівлі речей для власного вжитку Кантакузіно на 500 рублів. У зворотну дорогу Г. Грозов відправлявся у вересні. На надані гроші він накупив «м'якої рухляді»²¹². 6) В березні 1709 р. до Посольського приказу приходили посланці молдовського господаря Павло Іванов та Дементій Христофоров. Вони також мали на меті купівлю хутра для господаря. У складеному на початку травня переліку купленого – майже виключно хутро білок, лисиць, куніць та кошачих²¹³. За даними О. Компан

²⁰⁷ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм XV–XVIII ст. – Т. 3: Час світу. – К., 1998. – С. 398, 410.

²⁰⁸ Исторические связи народов СССР и Румынии в XV – начале XVIII в. Документы и материалы в трех томах. – М., 1970. – Т. 3: 1673-1711. – С. 149–150.

²⁰⁹ Там же. – С. 202–203, 363.

²¹⁰ Там же. – С. 241, 368.

²¹¹ Там же. – С. 365.

²¹² Там же. – С. 267–268, 372.

²¹³ Там же. – С. 304, 375–376.

російськими товарами, зокрема соболями, торгували також в Україні, а також вивозили їх звідси у Польщу і Прибалтику²¹⁴.

Саме хутро використовував російський дипломат у своїй діяльності: Багато його йшло на офіційні та таємні подарунки. Так, 23 серпня 1709 р. на аудієнції у султана П. Толстой передав османському володарю рідкісне хутро на 25 тис. талерів²¹⁵. А в 1704 р. соболі були надіслані секретарю французького посольства, як подяка за таємно передані відомості²¹⁶.

Зрозуміло, що хутро було різної якості, а тому воно дуже різнилося в ціні. За спостереженнями дослідника початку XVIII ст., соболі дуже різнилися по ціні – від 3 до 100 рублів за пару²¹⁷. За даними сучасних вчених кращі соболіні шкурки коштували 20 – 30 рублів за штуку, окремі екземпляри могли коштувати 200 – 300 рублів²¹⁸.

Загалом, попередні дослідження, узагальнюючі вислови в документах російського посольства, можуть привести до висновків про винятково російські товари, що доставлялися до Туреччини. Так, приміром, за спостереженням Т. Крилової найбільшим затребуваними російськими товарами в Туреччині були хутра, як найдорожчі – соболів та чорно-бурих лисиць, так і дешевші – звичайні лисячі, білячі, котячі²¹⁹. Однак, чи лише російські товари? Ближче до істини, на нашу думку, висновок турецького автора, згідно з яким торгівля дорогим хутром – це торгівля з Росією²²⁰. Але і в цьому випадку варто додати те, що це була торгівля і з Україною, бо російські товари перевозили купці, які мешкали в українських містах, бо українськими теренами проходив торговий шлях з Росії до Туреччини. А не дороге хутро могло мати й інше походження.

На підставі низки фактів, які є у роботах українських вчених, припускаємо, що у досліджувані роки до Туреччини везли також хутро з України. Так, у дослідженні Д. Яворницького зазначено, що на теренах Запорозжя водилося чимало різних звірів, хутро яких могло стати предметом торгу: лисиць, зайців, бабаків, бобрів, куниць, борсуків, горностаїв, тхорів, видр²²¹. Дослідник також писав, що в різні часи хутро експортувалося з Запорозжя до

²¹⁴ Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. – К., 1963. – С. 335. Однак, про продаж їх на терени Османської імперії автор не згадала.

²¹⁵ Турция накануне и после Полтавской битвы (глазами австрийского дипломата). – М., 1977. – С. 49.

²¹⁶ Крылова Т. К. Русско-турецкие отношения во время Северной войны // Исторические записки. – М., 1941. – Т. 10. – С. 263.

²¹⁷ Янжул И. Московский купец конца 17 века. – С. 433.

²¹⁸ Старцев А. В., Гончаров Ю. М. История предпринимательства в Сибири (XVII – начало XX в.). – Барнаул, 1999. – С. 32.

²¹⁹ Крылова Т. К. Русская дипломатия на Босфоре... – С. 250.

²²⁰ Faroqi S. The Ottoman Empire and the World Around It. – London – New York, 2004. – P. 140.

²²¹ Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. – Київ, 1990. – Т. 1. – С. 79.

Туреччини, Криму та Польщі²²². У монографії В. Борисенка знаходимо дані про те, що в 1694 р. татарські і турецькі купці скупляли на Запорожжі місцеве хутро²²³. Крім того вчений відзначив, що з Лівобережної України продавали хутро лисиць, зайців, бобрів, тхорів навіть у Росію²²⁴. А така торгівля могла відбуватися при певній нестачі у росіян своїх товарів такого роду (наприклад, періодичній) чи при умові, що товари з України були інших сортів, іншої якості, іншої ціни. Загалом, постачання хутра з українських земель на Південь було давньою практикою. Відомо, що одним з традиційних напрямків був Середній Схід. Ще в часи Київської Русі хутро продавалося до Візантійської імперії та ісламського Середнього Сходу²²⁵.

Про товари, які везли з Туреччини, найбільше знаємо завдяки документам, що з'явилися унаслідок розслідування пограбування купців. Основних переліки є два і складені вони самими купцями. Чи достеменно всі ті товари були у купців та у вказаній ними кількості, відповісти неможливо, бо, клопочучись про компенсацію збитків, купці могли написати більше, ніж втратили в дійсності. Однак, цінним є те, що вони мусили подати список товарів, які тоді насправді возили з Туреччини в Україну чи транзитом через українські землі, аби їхні претензії виглядали правдоподібно. Ще один перелік містить назви речей, які запорожці повернули постраждалим. Він порівняно короткий, але слугує додатковим джерелом, яке підтверджує частину найменувань товарів, вказаних купцями.

Отже, в переліку, поданому І. Мазепі на початку червня 1701 р. грецькими купцями, пограбованими запорожцями та городовими козаками минулого місяця, вказано, що вони везли з собою кумачі, турецький шовк, килими, килими турецькі, пояси царгородські та верблюжі, коштовні гребені, перлини, смарагди, коштовну річ під назвою турецький жуждан (чуждан), в якій був золотий перстень з діамантом, зброю, частина якої була коштовною, – палаші, шаблі, зокрема турецькі, пищалі, пістолі, луки турецькі²²⁶.

В грудні 1703 р. П. Толстому від великого візира було передано другий список пограбованих товарів, який перед цим греки принесли великому візиру. В ньому згадуються кумачі, кушаки хійські, царгородські та халепські, кушаки вовняні артільні, килими, зокрема килими пруські артільні, шовк пруський, сумка з діамантовим перстнем, діаманти, коштовні гребні, перлини,

²²² Там само. – С. 414, 416, 418.

²²³ Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. – Київ, 1986. – С. 140.

²²⁴ Там само. – С. 159.

²²⁵ Forsyth J. A History of the Peoples of Siberia... – P. 38.

²²⁶ РДАДА. – Ф. 89. – Оп. 1. – 1702. – Спр. 1. – Арк. 253–253 об.

смарагди, мамси, кежі багдадські, завої з закратами, ізуфри, вершки шапочці, зброя, частина якої була коштовною – тесаки, шаблі, пицалі турецькі, пістолет турецький, луки царгородські²²⁷.

А в листопаді 1701 р. до приказу Малої Росії потрапив список речей, які запорожці повернули грекам. З купецькими списками у ньому співпадають або схожі на вказані наступні найменування товарів: перлини, тесаки, кумачі, пояси вовняні челядницькі, пицалі, ножі срібні. На відміну від купецьких списків вказано два годинника²²⁸.

Можливо, товари саме турецького походження в 1705 р. везли з Ніжина до Москви греки Павло Ананій та Параскева: кілька тисяч кумачів, кипу червоної бавовни, 40 килимів, кілька десятків шовкових поясів, шовк²²⁹.

Всі ці дані дозволяють підтвердити, а разом з тим уточнити узагальнюючі висновки О. Сидоренко про асортимент товарів, які ввозилися в Україну. За спостереженням дослідниці, центральне місце серед імпортованих товарів займали вовняні, шовкові, бавовняні тканини, а їх асортимент був розрахований на різні верстви суспільства. Ввозили багато поясів, котрі були прикрасою українського костюма²³⁰. Дані з переліків, які стосуються пограбування купців, розширюють і конкретизують дані про надходження товарів з Туреччини на початку XVIII ст. Окрім тканин, предметів одягу, килимів бачимо серед них багато зброї, частково коштовної, інших предметів розкошів, зокрема, коштовного каміння. Зауважимо, однак, що не всі ці товари продавалися в Україні. Значна частина, мала призначатися для продажу у Росії, чи в інших країнах.

Т. Крылова, навпаки, звернула увагу лише на ввіз із Туреччини предметів, які вона віднесла до східних розкошів – дорогоцінностей, килимів, шовку, дорогої зброї, бавовняних тканин (кумачів)²³¹. Однак, серед товарів бачимо й такі, що за назвами походили з Пруссії – пруські килими та пруський шовк. Певно, західноєвропейське походження мали й годинники. Вочевидь, саме такі товари користувалися попитом в Україні та Росії. А щодо державних потреб, то вони були інакші. Так, у 1704 р. Ф. Головін писав П. Толстому, що Росія потребує від турків насамперед мідь, олово, левки, а також папір²³².

²²⁷ Там же. – 1703. – Д. 3. – Л. 499 об. – 500 об.

²²⁸ Там же. – 1702. – Д. 1. – Л. 259 об.

²²⁹ Харлампович К. В. Нариси з історії грецької колонії в Ніжині (XVII–XVIII ст.). До історії національних меншостей в Україні. – Ніжин, 2011. – С. 216.

²³⁰ Сидоренко О. Ф. Торгівля // Історія української культури. – Т. 3: Українська культура другої половини XVII–XVIII століть. – Київ, 2003. – С. 1059–1060.

²³¹ Крылова Т. К. Русская дипломатия на Босфоре... – С. 250.

²³² Крылова Т. К. Русско-турецкие отношения во время Северной войны. – С. 266.

Висновки. Розглянувши дані документів посольства, зауважимо, що вони є дуже важливим джерелом з цієї тематики, але специфічним, оскільки фіксували лише найважливіші та найдорожчі товари, які доставляли в Туреччину. Чимало інших могли залишитися не згаданими. У випадку ж із товарами, які везли з Туреччини єдиним джерелом є переліки товарів, які пограбували. Вони досить детальні, однак, мова йде лише про один караван купців.

Згадки у документах російського посольства в Османській імперії про товари, які доставлялися в Туреччину купцями з України, стосуються майже виключно сировини, яку здобували на промислах, як правило, хутра. Товари ці користувалися попитом, дорого коштували, були зручні для транспортування. Найдорожчі види хутра, насамперед соболі, перевозилися з Російської держави. Разом з цим є підстави стверджувати, що частина хутра, яке продавалося в Туреччині на початку XVIII ст. походила з українських теренів.

З Туреччини до України та транзитом до Росії надходили тканини та окремі предмети одягу, килими, зброя, частково коштовна та інші предмети розкоші, як коштовне каміння. Походили ці товари як з самої Туреччини, так і з-за меж країни, про що свідчать їхні назви. Такі найменування, як кушаки хійські, кушаки халепські, кежі багдадські оповідають про виробництво в межах Османської імперії, але поза Туреччиною. А такі назви, як килими пруські артільні, шовк пруський – засвідчують про посередництво багатьох купців у доставці їх до Туреччини, а звідти до України – далекими окружними шляхами.

Документи

Переліки товарів грецьких купців, які були пограбовані запорозькими та городовими козаками у 1701 р.

Перелік 1

А в росписи написано.

Взято де у них от запорожцов товаров их.

Кумачей великих 52 кыпы: а во всякой кипе было по 135 штук, сказывають всех половинок кумачей 7020.

Кумачей меньших 56 кип, в которых было по 125 штук, сказывають всех половинок сполна 7000.

2 кыпы в которых были розные товары купецкие тех товаров описати имянно не можем, на то время самого тех кип хозяина не прилучилось тут, которой когда приедет, сам подлинно скажет.

1 кыпа великих ковров числом 40. Поясов цареградских большой руки з золотными травами 220.

Шолку турецкого дорогого 160 литр.

Килимов добрых турецких 40.

4 ковра.

Поясов верблюжьих 600.

6 палашей добрых оправных с камнем.

7-й без камня.

4 сабли турецких добрых оправных серебром.

2 сабли добрых же не оправленных.

5 пицалей добрых.

6 пистолей добрых же.

Жуждан турецкой: а в нем перстень золотой с алмазом: 87 крат алмазов.

2 гребня с камнем дорогим.

3000 золотников жемчугу большого и малого пополам.

Изумрудов у всякого таварыща пол 2000 крат.

25 луков турецких добрых.

1835 левков.

Да розных подарков, которые были куплены для поклону господам на 270 левков.

РДАДА. – Ф. 89. – Оп. 1. – 1702. – Спр. 1. – Арк. 253–253 зв.

Перелік 2

А в росписи писано.

Бог.

В лето 1701-го, месяца майя в 17-де, память пишем сколько вещей, которые у нас взяли казаки в Запорогах, вся подробну по имени едино по единому. //499 зв.

Первое, кумачей тай пятьдесят два, во всякой по сту по тритцати по пяти, кумачей, всего кумачей семь тысяч дватцать.

Других, тай пятьдесят шесть, с кумачами ж, во всякой тае, по сту по дватцати по пяти кумачей, всех семь тысяч кумачей.

Обоего с кумачами сто восемь тай, а в них четырнатцать тысяч кумачей, цена всякому кумачю по полшеста золотых, и за все кумачи будет, дватцать пять тысяч семьсот три ефимка, и пол.

Кушаков хийских, и царегородцких, золотных, двести семьдесят один, по пятнатцати ефимков, всего четыре тысячи шездесят пять ефимков.

Первая тая, а в ней, пятьдесят девять кавров, каждой по осми ефимков, итого четыреста семьдесят два ефимка.

Шелку пруского сто шездесят фунтов, по три ефимка фунт, итого сто восемьдесят ефимков.

Килимов пруских артельных пятьдесят, по четыре ефимка килим, всего двести ефимков.

Кушаков шерстяных артельных девятьсот дватцать, по полу ефимку, всего чetyреста шездесят ефимков.

Тесаков серебряных вызолоченых семь, по сороку ефимков, всего двести восемьдесят ефимков.

Сабель серебряных вызолоченых шесть, по сороку ефимков, всего двести сорок ефимков.

Пищалей турецких больших шесть, по тритцати ефимков, всего сто пятьдесят ефимков.

Пистолет доброй турецкой один, цена восемь ефимков.

Одна сумка с одним перстнем алмазным цена тысяча ефимков.

Алмазов добрых восемьдесят семь крат, цена тысяча сто шездесят шесть ефимков.

Гребней с камнем с сумачками з двумя, цена сто ефимков. //500

Жемчюгу дробнаго и крупнаго три тысячи золотников, цена девятьсот ефимков.

Изумрудов добрых тысяча пятьсот крат, цена тысяча пятьсот девяносто семь ефимков.

Мамс добрых дватцать два, по три ефимка, всего шездесят шесть ефимков.

Кежей богдатцких добрых шездесят, по чetyре ефимка, всего двести сорок ефимков.

Завоев з закратами золотными восемьдесят девять, по шести ефимков, всего пятьсот тритцать чetyре ефимка.

Изуфрей добрых шесть штук, по три ефимка, всего осмнатцать ефимков.

Вершков шапочных сорок, по полуефимку, всего дватцать ефимков.

Кушаков халепских тритцать по ефимку, всего тритцать ефимков.

Луков царегородцких добрых тритцать два, по осми ефимков, всего двести пятьдесят шесть ефимков.

Денег голых которые имели ради харчей дорожных, всего две тысячи пятнатцать ефимков.

Всего пятьдесят тысяч ефимков, учинят шездесят тысяч левков.

РДАДА. – Ф. 89. – Оп. 1. – 1703. – Спр. 3. – Арк. 499 зв.–500 зв.

Перелік 3

Отдано греком жемчюгу 2 фунта, 7 тесаков, 17 кумачей, поясов челядничьих шерстяных 270, 2 пищали, 2 часы, 3 пары ножей серебряных, а больши того ничего казаки греком не отдали.

РДАДА. – Ф. 89. – Оп. 1. – 1702. – Спр. 1. – Арк. 259 зв.

Viacheslav Stanislavskyi

Ukrainian-Turkish trade relations in the early XVIII century: types and origin of goods

Materials of the Russian Embassy in the Ottoman Empire have saved data on the most important and most expensive goods that brought merchants from Ukraine to Turkey. There are also facts about goods that were transported from Turkey to Ukraine and transported by transit to Russia. The highest demand in Turkey had fur products. The most expensive fur like sable was of Russian origin. Part of the less expensive fur was Ukrainian origin. Sometimes merchants brought so much fur that the market was oversaturated. From Turkey to Ukraine Greek merchants transported fabrics and some items of clothing, carpets, weapons and other luxury goods like gems. These goods came from Turkey and from outside the country.

Key words: Ukraine, Turkey, trade, goods, fur.

В статтє автор сосредотачивает свое внимание на анализе информации о видах товаров в торговле между Украиной и Турцией в начале XVIII в. Также проанализированы происхождения меха, который был одним из основных товаров, продававшихся в Турцию. Ключевой базой исследования стали документы российского посольства в Османской империи.

Ключевые слова: Украина, Турция, торговля, товары, мех.

УДК 94(477) «Печерін»

Олександр Кухарук

**В.С.ПЕЧЕРІН ПРО ОДЕСУ І МАЙБУТНЄ РОСІЇ
(на матеріалах епістолярної спадщини)**

Запропонована публікація документальних матеріалів стосується життєвого шляху Володимира Печеріна – видатного представника загальноєвропейського інтелектуального простору. Його доля тісно пов'язана як з історією України так і Одеси. У додатках репрезентовані матеріали епістолярної спадщини, що вперше публікуються в українському перекладі.

Ключеві слова: В.С.Печерін, Одеса, Україна

Росія ніколи не буде мати мене свої підданими

В.Печерін

Світ ловив мене, але не спіймав.

Г.Сковорода

Як і Григорія Сковороду світ не зумів спіймати Печеріна – реального прототипу «Героя нашего времени» М.Ю.Лермонтова.²³³ Складний життєвий шлях, духовні пошуки нашого героя, спричинили до неоднозначних оцінок та непорозуміння, як сучасників так і нащадків.²³⁴ На нашу думку, більш-менш цілісне

²³³ Корнеев А. Печерин и Печерин // Альманах библиофила. – М., 1987. Вып. 22 С. 81-92.

²³⁴ Например. Попов Н. Предание суду профессора Печерина (1836-1845) // Юридический вестник. СПб., 1880. Т.12. №5 С. 77-81; Гершгензон М.О. В.С.Печерин

сприйняття особистості Володимира Печеріна можливе лише через ретроспективу традицій та життєвих шляхів мандрівних філософів, перш за все, духовно і генетично близького йому Григорія Сковороди. Попри те, що часи Сковороди по суті ще Середновіччя, хоча і розмите ідеями Просвітництва, а час Володимира Печеріна – вже практично буржуазна сучасність, між ними лежить лише одне покоління.

Дід улюбленого онука, знаний діяч Гетьманщини – Петро Іванович Симоновський, духовно-козацького походження, як і Григорій Савич Сковорода. Лише батько П.Симоновського із церковнослужителя стає значним товаришем Ніжинського полку, а батько Г. Сковороди із козака села Чорнухи висвячується в священника. Симоновський і Сковорода пішли шляхами батьків, вони одночасно навчаються в Могилянській академії, практично одночасно мандрують і проходять студії європейськими університетами. На відміну від Г. Сковороди, Петро Іванович вибирає світський шлях: учитель, перекладач Гетьманської канцелярії, сотник містечка Кобижча, суддя Остерської округи, бунчужий товариш і член Генерального суду, чиновник для особливих доручень та попечитель навчальних закладів Київського намісництва, статський радник, батько 9 дітей і власник великої бібліотеки, котру заповідали внуку. Поряд з офіційною кар'єрою продовжується освітня, написані роботи з історії України, описи Київського намісництва, розробляється судова реформа.

Шлях мандрівного філософа, вже в наступних часових та просторових вимірах, зовсім в іншу епоху – заповівся онуку. Цей шлях, життєві принципи, в основі котрих, перш за все, знаходився «ген свободи», та їх реалізація – звернули на себе увагу, як вже згаданих Лермонтова, Достоєвського, так і Герцена та Гершензона, Ле Карре і Дж.Джойса, графа Уварова та пап Григорія XVI і Пія IX.

В той же час В.С.Печерін стає одним із засновників традицій революційно-романтичної поезії в Російській імперії;²³⁵ вважається одним з перших, якщо не першим, прихильником наукового (утопічного) соціалізму на російських теренах;²³⁶ першим російським політичним емігрантом XIX ст., який свідомо та обдуманно пішов на еміграцію та продовжив революційну діяльність.²³⁷ Він може вважатись і першим туристом з Росії, створюючи традицію пішохідної

// История молодой России. М. 1908. С. 73-173. Местергази Е.Г. В.С.Печерин – прототип С.Т.Верховенского в «Бесах» Достоевского // Достоевский: дополнения к комментарию. – М., 2002. С. 455-480.

²³⁵ Русская потаенная литература 19 столетия. – Лондон, 1861. – С. 308-331; Поэты 1820-1830 годов. – Л., 1972. – Т.2. – С.453-488.

²³⁶ Володин А.И. Начало социалистической мысли в России. - М., 1966. С.95-99.

²³⁷ Печерин В.С. Замогильные записки. - Калинин, 1992. Под редакцией, с введением и примечаниями Л.Б.Каменева.

подорожі, засновану англійцями та німцями на рубежі XVIII-XIX ст.;²³⁸ першим християнським соціалістом сучасного типу, котрий більшу частину життя реалізовував ці ідеї на практиці.

В знак вдячності за його подвижництво, місцем його упокоєння стала могила на Гласневінському кладовищі в Дубліні, між могилами національних героїв Ірландії – О'Коннела та Парнелла, там де ховав свого героя і Дж.Джойс²³⁹.

Таким чином, втікаючи від світу Володимир Печерін його змінював і неодноразово повертався, своїм життям та ідеями в Росію, де його як правило в більшості не розуміли, але віддавали належне. Йому присвячено десятки праць, розвідок, публікацій, дисертацій, він присутній в енциклопедіях та словниках. В українському науковому проекті, показово, що саме в Одесі, йому присвячена лише поодинокі розвідка²⁴⁰.

При цьому розмаїтті практично всі публікації невірно і цілком по-філософські, вказують місце народження В.С. Печеріна. В переліку малих батьківщин і с. Димерка та м. Димер Київської губернії, міфічна Димерка Черкаської області. Навіть в останній, найбільш науково-солідній праці високого рівня – знову міфічне с. Димерка Київського уїзду, Київської губернії²⁴¹.

Насправді, Володимир Сергійович Печерін, народився 15 липня 1807 р. в селі Димерка Остерського повіту Чернігівської губернії (з 1922 р. село Велика Димерка), тепер це населений пункт належить до Броварського району Київської області. Своєю ж «малою батьківщиною» наш герой вважав дідів хутір в містечку Кобижча, тепер територія села Кобижча Бобровицького району Чернігівської області, а в XIX ст. відповідно Козелецький повіт Чернігівської губернії. Саме сюди, з будинку сестри, через кілька діб перевезла новонародженого – мати Пелагія Петрівна. Тут і прожив перші роки свого дитинства наш герой. Його батько – Сергій Пантелеймонович, офіцер Ярославського полку в цей час брав участь у Російсько-турецькій війні 1806-1812 рр., і сім'я переїхала до нього після завершення бойових дій, з чого і починає свої спогади В.Печерін.

²³⁸ Печерин В.С. Отрывки из путешествий доктора Фуссангера // Московский наблюдатель. - М., 1835. - Ч. 5. - С.330-363.

²³⁹ Кобрин К.Беглец. // «Октябрь». - М., 1997. - № 6. - С.179-180.

²⁴⁰ Рымарь Н.Н. Владимир Сергеевич Печерин. Жизнь и судьба. Дом князя Гагарина. Сборник статей и публикаций. - Одесса, 1997. - Вып. 1. - С. 16-23.

²⁴¹ В.С.Печерин. *Arologia Pro Vita Mea*. Жизнь и приключения русского католика рассказанные им самим. Издание подготовил С.А.Чернов. - СПб., 2011. - С.5.

Документ №1. Лист В.С.Печеріна до племінника С.Ф.Пояркова. Жовтень 1865 р.

Дублін 13-го жовтня 1865 р.²⁴²

Люб'язний племінник!²⁴³

Чи знаєте, чого ви від мене вимагаєте? Не більше не менше, як надіслати вам кілька томів моєї біографії. Воно здається нескладним розповісти головні факти мого життя; але як же описати постійний, повільний, складний духовний розвиток? Як розмотати ці тонкі ніжні нитки думок, міцно зв'язані неблаганною логікою життя? Адже це майже те ж, що написати цілу історію філософії. Для цього необхідні час та терпіння. В минулому році я почав було писати свої записки, але потім кинув. Може бути, знову за них візьмусь. Тепер, щоб задовольнити вашому і ваших друзів бажанню, я посилаю вам з них два уривки – як завдаток. Для решти потрібно час та терпіння.

Перші спогади. 1812 рік

Ми вступили в фортецю Кілію, тільки що взяту від турок.²⁴⁴ Батько мій був тоді поручником Ярославського піхотного полку. Мені було рівно п'ять років.²⁴⁵ Наша квартира знаходилась в якомусь турецькому будинку, навпроти самих фортечних воріт зі сторони Дунаю. Там, бувало, з бастіону я дивлюсь: під стіною тече Дунай і на ньому плавають два наші лебеді. За Дунаєм, на зеленому полі біліла палатка; перед нею сидів турецький офіцер з довгим чубком; як тепер ще мерехтить перед очима: до палатки підходили і відходили солдати: це був розмін полонених. У нас була одна велика кімната з величезними шафами на всю довжину стіни: в одну з шаф мене клали спати. Тут на турецькому дивані я сидів з указкою в руках: сам батько навчав мене грамоти. Першу книгу мені дали в руки - «Сто чотири Св'ященні історії Гюбнера».²⁴⁶

²⁴² Дата дається за Григоріанським календарем.

²⁴³ Племінник – Савва Феодосійович Поярков 1825 р.н., племінник В.Печеріна по материнській лінії, дворянин Остерського уїзду Чернігівської губернії, на момент листування член Одеської міської думи по розряду домовласників, випускник юридичного факультету Київського університету.

²⁴⁴ Насправді фортеця Кілія була взята дивізією герцога Рішельє ще в грудні 1806 року. Автор має на увазі формальне входження Кілії в склад Російської імперії 1812-1856 рр. внаслідок умов Бухарестського миру, про що свідчить і подальший текст.

²⁴⁵ Спогади розпочинаються літом 1812 р. Як зазначалось В.С.Печерін народився 15 липня 1807 р.

²⁴⁶ Характерний пассаж для католицького пастиря, яким став Печерін на момент листування. Підкреслена роль батька в вихованні, в попередньому реченні, але зроблено натяк, що книга зовсім не батька. Справді Іоан Гюбнер (1668-1731) – німецький педагог і письменник, автор книг по історії, географії для дітей,

Історія смерті Спасителя надзвичайно вразила мене. Сонце потьм'яніло – земля струснулася – мертві встали з домовин – завіса Храму розірвалася надвоє, це видіння потрясло всю душу – якийсь св'ященний трепет пробіг по всьому тілу, волосся стало дибки. Ніколи, мені здається, потім, навіть в самі гарячі роки юності, я не отримував подібного відчуття.

Вмерти за благо народу і бачити мати, що стоїть біля підніжжя мого хреста, - стало однією із мрій моєї юності. Ось як перші враження впливають на подальше життя! Між іншим, крім «Св'ященної історії» я читав все, що мені потрапляло до рук. У мого батька була маленька бібліотека, що складалася із драм Коцебу²⁴⁷ і романів пані Жанліс.²⁴⁸

Тут же в фортеці Кілія, я вступив на сцену. У нас зимувала невелика Дунайська флотилія.²⁴⁹ Флотські офіцери зимою завели редути і театр.²⁵⁰ Для однієї з п'єс Коцебу потребувалася роль дитини біля мого віку. Мені надали цю роль. Я вийшов на сцену, сказав вивчені мною слова, отримав два калачі в руки і відбув за куліси. Крім батька в мене був ще інший вчитель – флотський офіцер з дерев'яною ногою поштивий і незабутній Заліський: він учив мене писати і малювати носи та очі. Одного чудового ранку пролунав гарматний грім з усіх укріплень, так що у нас всі шибки тріснули. Це була звістка про вигнання французів з Росії.

Священному писанню. Перше видання даної книги – 1714 р. В подальшому стала поширеним підручником для початкового вивчення Закону Божого в Європі. Вочевидь книга належала до бібліотеки П.Симоновського і отримана від матері.

²⁴⁷ Август Фрідріх Фердинанд фон Коцебу (1761-1819) відомий прусько-німецько-російський письменник і драматург, прибічник консервативного легітимізму та російського абсолютизму, кавалер численних орденів, в тому числі, російських імператорських. Доконаний монархіст, прихильник тісного союзу Пруссії з Росією в рамках Св'ященного союзу імператорів та королів. Його творчість всіляко підтримувалася офіційними колами, але завдяки безсумнівному таланту, мав величезну популярність, особливо в реакційно налаштованій частині освіченої спільноти Російської імперії, проте і серед інших верств населення був дуже популярний в період класицизму. Вбитий німецьким патріотом-революціонером студентом К.Зандтом.

²⁴⁸ Мадлен-Фелісите Дюкре де Сент-Обен Жанліс (1746-1830) – одна з перших жінок-письменниць з загальноєвропейською і світовою славою. Автор книг для дітей і синтетичних романів, для жінок. Найбільш відомий твір «Мадемуазель де Клермон». Вочевидь ця бібліотека комплектувалася мала Пелагеєю Петрівною Печеріною (Симоновською).

²⁴⁹ Дунайську флотилію в черговий раз було сформовано для участі в війні 1806-1812 рр. Проіснувала фактично до 1854 р.. У війну 1806-1812 рр. до складу Дунайської флотилії було включено загони колишніх запорожських козаків, зокрема, під орудою І.Губи та Т.Гайдабурди. Під час війни флотилія мала подвійне підпорядкування: по армії і по флоту

²⁵⁰ Редут – окреме укріплення, як правило прямокутної чи ромбічної форми, розраховане на гарнізон в 400-600 осіб. Тобто під приводом прикриття стоянки флотилії було збудоване окреме укріплення, що в свою чергу дозволило офіцерам флотилії вийти з прямого підпорядкування коменданта гарнізону фортеці Кілія. Традиційно флотські офіцери мали більше свободи і краще забезпечення, як компенсацію за небезпеки морської служби.

Одеса в казармах. 1815.²⁵¹

Полковий лікар Зоммер (зрозуміло німець)²⁵², завідувавши здоров'ям моєї матері, сказав їй одного разу: «Ця дитина буде чи поетом, чи актором». Гарний пророк!²⁵³ Однак, він, може бути, і не зовсім помилився. Я дійсно став поетом – не в віршах, а насправді. Під впливом високого натхнення я задумав і розвинув довгу поему життя і, по всім правилам мистецтва, зберіг в ній довершену єдність. Не дивлячись на різноманітні події одна ідея домінує над всім – це віра в ту невидиму силу, котра покликала мене на Захід і тепер веде шляхом незримим до якоїсь високої мети, де все і вирішиться, все з'ясується і все увінчається. Я був також і актором. Я розігрував всілякі можливі ролі. Я був підканцеляристом Тимчасової комісії для вирішення рахунків і рахункових справ попередніх часів біля Синього мосту²⁵⁴ і був посаджений під арешт за недбалство до служби – загуляв з гвардійськими підпрапорщиками²⁵⁵, потім несподівано перебрався на 5-й поверх по Гороховій вулиці²⁵⁶, і жив там бідним студентом-пустельником²⁵⁷, був членом Професорського інституту²⁵⁸ і майже професор Московського університету²⁵⁹, був секретарем у англійського

²⁵¹ В.Печерін допускає зрозумілу помилку. В 1815 р. офіційною була назва Хаджибей (Гаджибей).

²⁵² Можливо замаскована відсилка до «Героя нашего времени» де лікар з німецьким прізвищем – чистокровний росіянин.

²⁵³ Дані заняття на любительському рівні досить модні серед дворян, але як вільні професії неможливі для чиновництва і тим більше для потомствених дворян принаймні до середини XIX ст.

²⁵⁴ Синій міст – міст через р.Мойку в Петербурзі. До 1830-х років був дерев'яний і назву отримав за кольором фарби.

²⁵⁵ Школа гвардійських підпрапорщиків і кавалерійських юнкерів заснована в 1823 р., для підготовки офіцерів із числа молодих дворян, котрі вступали на службу після отримання домашньої, гімназичної освіти відповідного рівня. З 1825 року школа розміщувалась на набережній р. Мойка, поряд з Синім мостом. В цей час у школі навчався двоюрідний брат – Ф.Ф.Печерін. Після закінчення школи він служив у Гвардії та на Кавказі, був знайомий з М.Ю.Лермонтовим, котрий в свою чергу навчався в цій школі в першій половині 1830 рр.

²⁵⁶ Горохова вулиця – одна із історичних в Петербурзі. Отримала назву по імені купця Горохова, котрий побудувався на ній в середині 18 сторіччя.

²⁵⁷ В 1829 р. В.С.Печерін вступає на філософський факультет Петербурзького університету. Він закінчує його в 1831 р., єдиним з випуску зі ступенем кандидата. Отримує, по протекції академіка Греве, престижні посади лектора по відомству латинської мови і помічника бібліотекаря, займаючись науковими дослідженнями.

²⁵⁸ Професорський інститут – умовна назва напівформального об'єднання для 20 кращих студентів російських університетів. Їх з 1828 р. направляли на 2 роки для навчання в Дерпт, а потім на 2 роки в Берлін. За це вони мали 12 років відпрацювати по відомству Міністерства освіти. В 1833 р., окремим розпорядженням по Міністерству освіти, В.С.Печерін понад квоту був зарахований до Професорського інституту та відраджений на 2 роки для стажування до Університету Гумбольдта в Берліні.

²⁵⁹ 3 серпня 1835 року В.С.Печеріна зараховано на посаду професора, а після здачі докторського іспиту – з грудня 1835 р. він стає екстраординарним професором Московського університету, з окладом 3500 рублів і 400 рублів квартирних.

капітана і за це отримував п'ять франків на тиждень²⁶⁰, нарешті, я був республіканцем школи Ламенне²⁶¹, комуністом²⁶², сенсіоністом²⁶³, місіонером-проповідником²⁶⁴, тепер, ймовірно, я прийшов до останньої ролі: вона краща із усіх і наближена до ідеалу: я поділяю труди сестер милосердя і разом з ними служу страждаючому людству в лікарні²⁶⁵.

Але що стало приводом до доктора Зоммера виголосити таке про мене пророцтво? В Одесі мене повезли до театру. Там грали «Едип в Афінах» Озерова. Тепер ще пам'ятаю початок:

Постой, дочь нежная преступного отца!

Опора слабая несчастного слепца

Печаль и бедствия всех сил меня лишили.²⁶⁶

Необхідно вказати, що мимо мене нічого даремно не проходило. Яка-небудь книжечка, вірш, два-три підслухані мною слова спричиняли на мене найяскравіші враження і визначали інколи цілі періоди мого життя. Повернувшись додому, я накинув на плечі шаль моєї матері і почав розходжати по кімнаті як грецький цар.

Високі ідеї театрального правосуддя роїлися в голові моїй. Мені хотілося буди правосудним царем – виправдовувати невинних, розбивати кайдани невільників. У нас була якась велика біла книга: я почав писати в ній свої думки та ілюструвати їх. Я намалював царя – увінчаного та в багряниці, сидівшого на престолі; перед ним проводять полоняників: він їх пробачає та велить зняти окови. З тієї

²⁶⁰ Менше 4-х рублів за курсом того часу.

²⁶¹ Фелісіте Роберт де Ламенне (1782-1854) – релігійний письменник, філософ, представник реформістського католицизму. Відомий твір – «Нарис філософії» в 4-х томах, «Слова віруючого». В 1830-х роках разом з графом Монталамбером видавав журнал «Майбутнє», де відстоював поєднання католицької релігії з буржуазно-демократичними принципами, критикував науковий соціалізм А.Сен-Сімона, Ш.Фур'є, О.Конта.

²⁶² Живучи в Швейцарії В.Печерін перебував під впливом поглядів Філіппо Буонаротті (1761-1837), котрий в своєму творі «Змова задля рівності, поіменована заговором Бабефа» ідеалізував суспільну концепцію французького революціонера-комуніста Франсуа-Ноєля Бабефа (1760-1797), прозваного Гракхом.

²⁶³ Клод Анрі граф де Сен-Сімон (1760-1825) – французький аристократ, учасник війни за незалежність США, автор концепції «наукового соціалізму», класової боротьби, предтеча К.Маркса, традиційно послідовниками названий «утопістом». Серед його учнів О.Конт, О.Тьєррі.

²⁶⁴ 26 вересня 1841 р. Печерін вступає до редемпториського ордену, монахи якого займались місіонерською та проповідницькою діяльністю.

²⁶⁵ В 1861-1862 рр. В.С.Печерін виходить з монахів ордену, з лютого 1862 р. архієпископом Дубліна його затверджено пастирем в головну лікарню Дубліна для католиків. Він займає цю посаду останні 23 роки свого земного життя.

²⁶⁶ Владислав Олександрович Озеров (1769-1816) – поет і драматург В.С.Печерін, як видно з подальшого тексту, іронізує над рівнем драматургії та віршів, приводячи слова Едипа з трагедії «Едип в Афінах» опубліковану в 1804 р.

пори я кожен день представляв чи грецьких царів, чи чуттєву драму «Кора і Алонсо».²⁶⁷

Мені було 8 років. З цього часу моя ненависть до гнобителів, і я стаю посередником між тиранами та їх жертвами.

Тут же в Одесі помер наш полковий командир Андрій Карлович Мольтрах – гіркий п'яниця. Безіменний полковий поет написав по ньому наступну епітафію:

Стой прохожий! Стой!

Вижу – у тебе штоф непустой!

Сжалься и мне немного отлей!

Здесь лежит пьяный Андрей.

Було якесь торжество в одеському соборі. Всі офіцери при великому параді. Був тут і герцог Рішельє. Батько підвів мене до нього і ДЮК (так його звали в Одесі) погладив мене по голові: ось я і отримав благословіння французького легітеміста...

Серпень 1864 р.

Перекладено за публікацією П.Г.Горелова: Наше наследие. – 1989. – №1. – С. 61-77.

Документ №2. Відповідь В.С. Печеріна на лист від О. Герцена. Травень 1853 р.

3 травня 1853 р., Клапам²⁶⁸

Я вам відповідаю французькою по причинам, котрі ви знаєте. Не міг писати я до вас раніше, тому що був зайнятий обов'язками в Гернсі. Мало залишається часу на філософські теорії, коли живеш в середині життєдіяльної дійсності: нема вільного часу вирішувати спекулятивні питання про майбутні долі людства, коли людство з кістками та плотью приходить вливати в ваші груди свої печалі та вимагає розради та допомоги.

²⁶⁷ Печерін знову допускає певну помилку, як у випадку «Одеса» - «Хаджибей», «Кора і Алонсо чи Діва сонця» драматичний балет Ф.Антоліні по поемі Ж.Ф.Мармонтеля «Інки». Саме цей балет в постановці Ш.Л.Діло користувався популярністю в Петербурзі 1820 рр. В Одесі 1815 р. йшла драма А.Коцебу «Діва Сонця» на основі сюжету тієї ж поеми Ж.Ф.Мармонтеля, із тими ж іменами героїв.

²⁶⁸ Цей лист – відповідь В.С.Печеріна на лист від О.Герцена, котрий в листі до близької йому М.К.Рейхель від 21.04.1853р., сам характеризує його наступним чином: «Печерін прислав послание, в котором умно, по незуитски, критикует мои брошюры о России, я ему отвечал письмом тоже дипломатическим, грубо-вежливо, деликатно». Збережено мову оригіналу для уточнення різниці підходів. Попередній лист В.Печеріна Герцен також розміщує в главі «Былого и Дум», але ми його не наводимо, оскільки він в тексті книги безцеремонно відцензуrowаний. В подальшому, для підтвердження своєї ідеології, Олександр Герцен зводить грубий наклеп на В.Печеріна. Саме грубістю Герцена можна пояснити легку емоційність надзвичайно глибокого та провісницького послання Володимира Сергійовича Печеріна.

Признаюсь вам відверто, ваш останній лист навів на мене жах і кошмар дуже егоїстичний, признаюсь і в цьому.

Що буде з нами, коли ваша ідеологія (*votre civilisation vous*) отримає перемогу. Для вас наука – все, альфа і омега. Не та загальна наука, котра обіймає всі здібності людини, видиме і невидиме, наука – так, як її розумів світ до цього часу, а наука обмежена, вузька, наука матеріальна, котра розбирає і розсіює субстанцію і нічого не знає крім цього. Хімія, механіка, технологія, пар, електрика, велика наука пити і їсти, поклоніння особі (*le culte de la personne*), як би сказав Мішель Шевальє. Якщо ця наука переможе, горе нам! Підчас гонінь римських імператорі християни мали крайню можливість втечі в степи Єгипта, меч тиранів зупинився біля цієї непрохідної для них межі. А куди втікати від тиранства вашої матеріальної цивілізації? Вона зглажує гори, рие канали, прокладає залізні дороги, посилає пароплави, журнали її проникають до калених пустель Африки, до непрохідних лісів Америки. Як колись християн волочили на амфітеатри, щоб їх віддати на посміх натовпу, жадібного до видовищ, так потягнуть тепер нас, людей мовчання та молитви, на публічні торжища і там спитають: «Для чого ви біжете від нашої спільноти? Ви повинні прийняти участь в нашому матеріальному житті, в нашій торгівлі, в нашій чудовій індустрії. Ідіть вітійствувати на площі, йдіть проповідувати політичну економію, обговорювати падіння і підйом курса, ідіть працювати на наші фабрики, направляти пар і електрику. Ідіть головувати на наших банкетах: рай тут на землі – будемо їсти і пити, адже ми завтра помрем!»

Ось що мене жахає, бо де ж знайти прихисток від тиранства матерії, котра більше і більше оволодіває всім?

Вибачте, якщо я скільки-небудь перебільшив темні фарби. Мені здається, що я тільки довів до логічних наслідків принципи, висунуті вами.

Чи варто залишати Росію через розумовий каприз (*caprice de spiritualitet*)? Росія саме розпочала з такої науки, так як ви її розумієте, вона продовжує наукою. Вона в руках своїх тримає гігантський ричаг матеріальної могутності, вона закликає всі таланти на служіння собі і на бенкет свого матеріального благополуччя, вона стане самою освіченою країною в світі, провидіння їй дало в володіння матеріальний світ – вона зробить рай із нього для своїх вибраних. Вона розуміє цивілізацію саме так, як ви її розумієте. Матеріальна наука становила завжди її силу. Але ми, віруючі в безсмертну душу і в майбутній світ, - яка нам справа до цієї цивілізації цієї хвилини? Росія ніколи не буде мене мати своїм підданим.

Я виклав мої ідеї просто для того, щоб прояснити нам один одного. Вибачте, якщо я вніс в слова мою надмірну гарячковість. Так як я

знову їду в Ірландію, в п'ятницю рано, мені буде неможливо зайти до вас. Але я буду дуже радий, якщо вам зручно відвідати мене в середу чи четвер після обіду. Приміть і проч. В.Печерін²⁶⁹.

Oleksander Kuharuk

**V.S. Pecherin about Odessa and the future of Russia
(based on the materials of epistolary heritage).**

The proposed publication of documentary materials is about the life way of Vladimir Pechorin, the prominent representative of the European intellectual space. His fate is closely connected with the history of Odessa as well as with the history of Ukraine. The materials of epistolary heritage suggested in the research are published in Ukrainian translation for the first time.

Keywords: V.S. Pecherin, Odessa, Ukraine.

Александр Кухарук

**В.С.Печерин об Одессе и будущее России
(на материалах эпистолярного наследия)**

Предложенная публикация документальных материалов касается жизненного пути Владимира Печерина – выдающегося представителя общеевропейского интеллектуального пространства. Его судьба тесно связана как с историей Украины, так и Одессы. В приложениях представлены материалы эпистолярного наследия, которые впервые публикуются в украинском переводе.

Ключевые слова: В.С.Печерин, Одесса, Украина.

УДК 94.001.32(477) – 058.229

Олександр Музичко

**ПЕРШИЙ УКРАЇНОЗНАВЧИЙ ТА КОЗАКОЗНАВЧИЙ ТЕКСТ
ОДЕСЬКОГО ІСТОРИКА МИХАЙЛА СЛАБЧЕНКА**

У статті до історіографії уведено досі не використаний біографами історика М. Слабченка текст: звіт студента Новоросійського університету М. Слабченка про свою роботу в київських архівах. Цей архівний рукописний текст відображає етап підготовки історика до своєї першої наукової монографії і є загалом першим відомим науковим текстом М. Слабченка про історію України козацької доби. Також текст відображає творчу лабораторію історика, архівні пошуки.

Ключеві слова: М.Слабченко, Одеса, історія козацтва.

Попри панування у сучасній науці модерних та постмодерних дискурсів, для справжнього історика все одне принципово важливим залишається основа його ремесла: виявлення неактуалізованих в історіографії джерел, зокрема, тих, що висвітлюють розвиток власне історичної думки та науки. Без них будь-які припущення та «варіації на тему», навколджерельні

²⁶⁹ Зустріч не відбулась. Переписка поновилась через 8 років, але знову на короткий термін.

«прозоріння» будуть виглядати непереконаливо. Нещодавно одеські українці відзначали ювілей виданого історика, засновника історичної україністики в Одесі Михайла Слабченка. На сьогодні життєвий шлях цієї особистості вже не назвеш маловивченим, адже в доробку істориків є монографії, збірники документів, дисертація, персонально присвячені М. Слабченку²⁷⁰. Проте, це не значить, що вже вичерпані всі можливості розширення джерельної бази. Це, зокрема, було продемонстровано нами у низці публікацій²⁷¹. Досить пунктирно, як то часто трапляється, досліджено початкову фазу життя М. Слабченка, становлення його як історика.

У цій розвідці до історіографії уведено досі не використаний біографами історика М. Слабченка текст: звіт студента Новоросійського університету М. Слабченка про свою роботу в київських архівах у 1908 році. Цей архівний рукописний текст відображає етап підготовки історика до своєї першої наукової монографії і є загалом першим відомим науковим текстом М. Слабченка про історію України козацької доби²⁷². Також текст відображає творчу лабораторію історика, архівні пошуки. Він є також одним з джерел з історії архівістики в Україні, зокрема, Київського архіву.

Текст, що публікується нижче, напевно, не був першим науковим текстом М. Слабченка, адже є відомості, що у 1904/1905 навчальному році М. Слабченко в якості студента історико-філологічного факультету Новоросійського університету подав твір «Крестьянский вопрос в законодательной комиссии Екатерины II». Його нагородили срібною медаллю, вже як студента юридичного факультету. Однак, в нашому розпорядженні немає цього тексту. У 1905-1910 роках під час навчання на юридичному факультеті

²⁷⁰ Білоусова А.Г., Балінов А.К. Діяльність М.С.Слабченка в архівній галузі // Академік М.С.Слабченко. Наукова спадщина і життєвий шлях. – Одеса, 1997. – С. 39-42; Санцевич А.В. Видатний український історик М.С. Слабченко. – К., 1993. – 70 с.; Водотика С.Г. Академік Михайло Єлисейович Слабченко. Нарис життя та творчості. – К.; Херсон, 1998. – 156 с.; Заруба В. Історик держави і права України академік Михайло Слабченко. – Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2004. – 455 с.; Михайло Слабченко в епістолярній та мемуарній спадщині (1882-1952) / Упор: Заруба В. – Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2004. – 348 с.; Новікова Л. Право на гіпотезу у дослідженні історії козацтва : на прикладі досвіду М. С. Слабченка (1882-1952) // Чорноморська минувшина. – 2012. – Вип. 7. – С. 101-119; Шевчук А. В. Михайло Слабченко: життєвий шлях та наукова діяльність: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Миколаїв. нац. ун-т ім. В.О. Сухомлинського. – Миколаїв, 2013. – 20 с.

²⁷¹ Музичко О. Листи Михайла Слабченка до Івана Линниченка // Київська старовина. – 2007. – № 2 (березень-квітень). – С. 130-146; Музичко О. Засновник Одеського інституту народного господарства професор Олексій Якович Шпаков (1868-1927): біографічний нарис. – Одеса, 2011. – С. 187-188.

²⁷² Реєстр робіт М. Слабченка див.: Зленко Г.Д. Проблеми бібліографування праць академіка М.С. Слабченка // Академік Михайло Єлисейович Слабченко: наукова спадщина і життєвий шлях. Збірник статей. – Одеса, 1995. – С. 80 - 89.

М. Слабченко не зрадив ані своїм історичним зацікавленням, ані науковому керівнику – професору кафедри руської історії Івану Линниченку. Відображенням студій М. Слабченка над історією права козацької України є його доповіді в Одеській «Просвіті» у 1908 р. «Адміністративний лад на Україні XVII-XVIII ст.» та «Судовий лад на Україні в XVII-XVIII ст.». У вигляді статей вони не дійшли до нас. Ці доповіді відображають роботу М. Слабченка над своєю головною роботою студентських літ – медальною роботою з історії правового ладу Гетьманщини. Саме працюючи над цією темою він відправився на пошуки в київський архів. Звіт М. Слабченка про роботу в університетському архіві (його наступником переважно є нині Центральний державний історичний архів у м. Києві) повертає увагу тим, що є не тільки сухим переліком опрацьованих ним праць, але й їх аналізом з історіографічними відступами, тобто, по суті, науковою студією. Матеріали, перераховані ним у звіті, М. Слабченко використав у кількох роботах 1910-х років, опублікованих в Одесі²⁷³. З листа одеського історика до А. Яковліва 6 вересня 1909 р. відомо, що М. Слабченко відправив для публікації у «Записках» київського Українського наукового товариства свою статтю «Карання по судовій книзі Прилуцького полку», що теж напевно ґрунтувалася на вказаних ним у звіті документах, але вона десь загубилася²⁷⁴.

Головною з робіт М. Слабченка, що безпосередньо ґрунтувалася на вказаному звіті, була його медальна робота 1909 року «Малорусский полк в административном отношении: Историко-юридический очерк» у «Записках» університету та окремою відбиткою²⁷⁵. Зі звіту М. Слабченка випливає, що спочатку він планував назвати цю роботу «Высшие учреждения Гетманщины XVII – XVIII в.в.». Ця назва нагадує видання, під яким були видані у 1918 р. лекції М. Слабченка²⁷⁶. За «Малорусский полк» М. Слабченко отримав золоту медаль за відгуком І. Линниченка. Але цьому тріумфу передував інший позитивний відгук І. Линниченка: на опублікований нижче звіт. Професор зазначав, що його підопічний працював вельми старанно та з великою користю для своїх

²⁷³ Слабченко М. Опыты по истории права Малороссии XVII-XVIII вв. – Одесса: Тип. акц. Южно-Русского печат. дела, 1911. – 2+3+II+292 с; Слабченко М.Е. Протокол отпускных писем за гетмана Апостола 1728 года тут и по отъезду его вельможности записки щоденные при конце того ж года 1728. – Од.: 1913 г. – 115 с.

²⁷⁴ Михайло Слабченко в епістолярній та мемуарній спадщині (1882-1952) / Упор: Заруба В. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 39.

²⁷⁵ Слабченко М. Малорусский полк в административном отношении: Историко-юридический очерк // Записки Императорского Новороссийского университета историко-филологического факультета. – Одесса: Техник, 1909. – Вып. 1. – 4,436, III с.

²⁷⁶ Слабченко М. Центральные учреждения Украины XVII - XVIII ст. Конспект лекций, читанных с 10 июня по 14 июля 1918 г., на украинских курсах для учителей средних школ. – Одесса, 1918. 91+III с.

наукових праць, зробив у короткий час масу вельми цінних виписок з актів, і висловив міркування на підставі ознайомлення з ними, що мають безумовну наукову цінність. Також він клопотав перед Радою університету, аби М. Слабченко мав можливість завершити розпочаті наукові роботи²⁷⁷. Зазначимо, що М. Слабченко вказав у своєму звіті не все коло дослідників, що працювали з вивченими ним документами. Так, паралельно з ним, і дещо раніше працював учень М. Грушевського, львів'янин Іван Джиджора²⁷⁸. На жаль, в нас немає відомостей про якісь особисті контакти між львів'янином та одеситом.

Документи:

Отчет по поездке в Киевский университетский архив

Вследствие ходатайства историко-филологического факультета и постановления Правления И.Н.У. с разрешения Г. Попечителя Од. Уч. Округа мне разрешено было выдать пособие в размере 200 руб. для поездки по южным архивам с целью собирания материалов, служащих как к пополнению медальной работы, так и др. по юридической истории Малороссии XVII – XVIII вв. получил 2-го сентября сего 1908 г. 100 руб., я отправился в ближайший из малорусских архивов, именно в Киевский (Центральный Университетский)²⁷⁹. В Центральном Архиве, как известно, сосредоточено, кроме огромной массы материалов по истории правобережной Украины, много материала, относящегося и к гетманщине в собственном смысле. К сожалению, последний (главным образом XVIII в.), именно мне и нужный, находится в столь неприглядном состоянии, что им положительно невозможно пользоваться. Не только научно-составленной описи, даже простого указателя к собранному в Центральном Архиве богатству

²⁷⁷ ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 4. – Стр. 2633. – Арк. 109.

²⁷⁸ Пришляк В. Історія гетьманства Данила Апостола у висвітленні Івана Джиджори // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. зб. наук. праць. – Львів, 2006–2007. – Вип. 15: CONFRATERNITAS. Ювіл. зб. на пошану Ярослава Ісаевича. – С. 749–760.

²⁷⁹ Київський центральний архів давніх (древніх) актів засновано у 1852 р. згідно з указом Сенату від 2 (14) квітня, про організацію центральних архівів для актових книг у Києві, Вітебську та Вільно. В Україні, Литві та Білорусії створювалися регіональні архіви для зберігання документів колишніх установ Великого князівства Литовського і Речі Посполитої XVI–XVIII ст. Із київських губернських установ, зокрема Київської казенної палати і Київської губернської канцелярії надійшло понад 8,5 тис. цивільних та 85 тис. кримінальних справ, переважно адміністративних і судових установ Гетьманщини XVIII ст.; з Чернігівської казенної палати одержано документи монастирів на маєтки, секуляризовані 1786 р. З 80-х рр. XIX ст. КЦАДА за складом документів поділявся на три відділення: а) основний комплекс – актові книги; б) окремі документи в кількості понад 456 тис.; в) документи фондів установ Гетьманщини XVIII ст., в основному Київщини (ця і подальші примітки належать нам).

совершенно нет. Работающий поставлен в безвыходное положение и может провести целые годы и все-таки не найти того, что ему нужно, чем он интересуется (в силу этого я почти не работал в Ц. Арх.). Из двух больших связок дел, выданных мне без всякого разбора, наугад, вынесено чрезвычайно немного, притом такого рода, что не могло качественно увеличить уже имеющихся у меня материалов. Для моей работы документы № 69, 174, 313, 1537, 4203, 4204, 7353 и др. могут годиться лишь в виде примечаний. Касаются они введения паспортов в Малороссии (для монахов и иноземцев), цен на товары, мер против чумы, «протекционистов», скупки козачьих «грунтов», злоупотреблений старшины и т.п. Как видно, материалов в подобном роде и без того достаточно уже имеется. Тем не менее, некоторые др. бумаги дали любопытные сведения, хотя и не в столь достаточном количестве. Так, бросается несколько пучков света в весьма сложный вопрос относительно взаимоотношений между старшиною, шляхетством и мещанством. Из «именной ведомости, кто из записавшихся в козаки из мещан (лубенских) и др. людей и по каким обстоятельствам оставлен до рассмотрения Малор. Кол. При нынешнем их звании», ведомости, составлявшейся бесспорно под петербургским давлением, видно существование новых чинов, новых должностей в нескольких таких ведомостях (по лубенскому полку) подписался напр. «смотритель лубенских мещан» войск. тов. Назарский. Но что это за должность? Доселе «смотрителей» сословий малорусские историки не знали. Из «ведомости» видно, что «смотритель мещан» являлся составителем списка городского населения, составителем, так сказать, «мещанских комитетов», ревизором населения; чиновником, ведшим дела о состояниях. С другой стороны, известно, что такие дела ведала и полковая канцелярия, главным обр., конечно о козаках («козацкие компуты»). Но «смотритель мещан» представлял свои списки прямо в Мал. кол., не через полковую канцелярию, которая отмечала все бумаги, переходившие через ее руки (на «ведомостях» такой отметки нет). След. «смотритель» стоял в стороне от полковой старшины, являлся, может быть, самостоятельным чиновником. Относительно времени происхождения этой должности можно говорить лишь предположительно. Мне смотрители до уничтожения гетманского достоинства неизвестны. Думать, что «смотритель» просто новый термин для обозначения старост или войтов не приходится, хотя среди них попадаются войсковые и даже бунчуковые товарищи. То совсем другое дело. С уничтожением гетманства войты и старосты не переставали существовать, не являлось необходимости и в замене одного привычного, широко распространенного названия другим, новым и неуклюжим. Относить «смотрителя» к переписчикам во время

«ревизий» всего населения – снова нельзя. Ревизионную перепись вела сотенная старшина и великорусские офицеры, но ревизии велись по иному плану, будь они деловые и частные (см. Лазаревского: Прилуц. п., стр. 21)²⁸⁰ и собранные сведения непременно переходили через полковые канцелярии, имели в виду главным образом количество (о ревизиях специальная работа г-жи Радаковой²⁸¹). «Ведомости мещан» производились из году в год, между тем, как ревизии через определенные промежутки времени. След., тут была некоторая самостоятельность. Как рано явились «смотрители мещан», сказать трудно, следует ли появление их отнести к 1767 году и связать с просьбами малорусского мещанства в Комиссии о введении полиции на образец великорусской? Такое предположение может быть принято, п.ч. должность смотрителя встречается лишь с 1768 г., но практиковали смотрителя по всей вероятности, недолго, ибо терминология несомненно привилася бы, чего именно и наблюдается в XVIII ст. Несмотря на непосредственные отношения к Малоросс. Кол., смотрителя были особенно оторваны и от полков. Они пользовались помещениями полковых канцелярий, простых судов, а, вероятно, и писарским персоналом последних. При гродских судах существовали обе комиссии, которые назывались «следственными» о мещанах (таких-то) комиссиями», но, как уже сказано, из «ведомостей» не видно, чтобы полковник или аная старшина вмешивались в его дела. Канцеляриями градских судов, или, что то же, пользовались мещанские смотрители, потому, что они были лучше других обставлены и постоянно функционировали. Должность смотрителя очевидно была выборной (в связи с реформой 1763 г. о которой см. Миллера: «Суды гродские, земские и подкоморские»²⁸²).

Из иных документов Центр. Архива обращает на себя внимание №1537. В этом документе киевский наказный полковник рассказывает о пожаре в ольшанской сотне. Рассказывая о том, что вследствие большого пожара «того села обыватель в такое пришли крайнее разорение... что і препитати себе нам не імеют» и потому принуждены разойтись дая заработку хлеба» по различным селам и городам, наказный Александровский просит освобождения сотничан от несения разных повинностей, пока они хоть кой-как устроятся. Дело собственно зависело только от согласия полковой канцелярии, и хотя и подлежит, но в виду того, что в половине

²⁸⁰ Лазаревский О. Описание старой Малороссии. Том III. Прилуцкий полк. – М. - К., 1902. – Т. III: Прилуцкий полк. – 494 с.

²⁸¹ Радакова Е.П. О ревизиях в Малороссии в XVIII ст. // Труды 11-го археологического съезда. – М., 1902. – Т. 2. – С. 105 – 125.

²⁸² Миллер Д.П. Суды земские, городские и подкоморские в XVIII в. – Харьков, 1896, in 8°, 188 с.

XVIII в. (пожар случился в 1752 г.) власть полковников сильно пала, Александровский испрашивал разрешения гетмана. Документ этот примечателен в том отношении, что представляет чрезвычайно редкий пример заботливости местных властей о своих подчиненных. Подобных примеров в истории гетманщины чрезвычайно немного. Один имеется в VI т. Оп. Черниг. Еп. Преосв. Филарета²⁸³ – пожертвование 8400 р. пострадавшим от неурожая (пожертвование сделано с согласия Сената), другой, притом сообщаемый вскользь в Летописи Самовидца – пожертвование, собственно доставка хлеба также пострадавшим от неурожая. В приводимом документе заботы местных властей несомненно гораздо самостоятельнее и решительнее.

Двумя связками дел моя работа в Центральном Архиве и ограничилась. Не рискуя тратить время и подвергаться неожиданностям, я решил перейти в Университетский Архив, куда поступили рукописи покойного историка А. Лазаревского. На рукописи Г. А. Лазаревского обратил мое внимание в Одессе г. проф. И.А. Линниченко. Следуя его совету, я обратился к заведующему библиотекой, известному картографу г. В. Кордту²⁸⁴ и его помощнику г. Тимченко²⁸⁵, которые открыли мне доступ к бумагам покойного историка. Рукописи г. Лазаревского не описаны, но имеется к ним указатель. Кроме того, все сборники переплетены и на корешках означено род дела. Вследствие этого работа значительно облегчается. Большинство сборников посвящено малорусским фамилиям, компутам и описаниям их и т.д. Пересмотревши компуты переяславского полка и не найдя в них ничего нужного для своей работы, я занялся пятью огромными сборниками № 213, № 219, т. 1-2 и № 41, т. 1-2. Большого числа по недостатку времени я использовать не мог. Сборник № 13 наполнен делами, обрисовывающими суд в гетманщине. На этот предмет покойным Лазаревским обращалось внимание в его известной монографии о малорусских судах (в Отчете по присуждению премий и перепечатано в Киевской старине)²⁸⁶, но слишком односторонне для дел 1714 г., VII, 22 «за ведомом и злеценнем Е.Ц. п. В.В.б. полк. стародуб. Е.М. и Л. Жоравки на майстрате» в

²⁸³ Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Кн. 6: Уезды: Новгород-Северский, Сосницкий, Городницкий, Конотопский и Борзенский. – Чернигов: Зем. тип., 1874. – 542, 4 с.

²⁸⁴ Кордт Веніамін Олександрович (1860-1934) – бібліотекар (директор) бібліотеки Університету Св. Володимира, історик, бібліограф, картограф, археограф.

²⁸⁵ Тимченко Євген Костянтинівич (1866-1948) – український мовознавець-україніст, перекладач, дійсний член НТШ, член Київської Старої Громади.

²⁸⁶ Лазаревский А. Л. Суды в старой Малороссии // Киевская старина. – 1888. – Т. 62–63. – № 7–8. – С. 75–110.

присутствии «войта, райцев, лавников и всех рочне заселить радников».... «по радному листовном указу самого ясновельможного рассматривалась «справа» войск. тов. Журливанова, не желавшим давать своей матери грунтов. Так что она вышла замуж «без воли кривных». Дело самое обыкновенное, но интересно в том отношении, что здесь упоминаются присутствующие на суде, «родников, рочне заселить». Возможно, что «родников» описка, вм. радников, советников, отличных от магистратских чиновников-райцев. Но интересно, что родники, «засели рочне», т.е. в назначенные рочки, сроки. Г. Лазаревский отвергал существование в левобережной Украине статутных судов. Г. Молчановский (в Киев. Старине) не соглашался с утверждениями г. Лазаревского, но высказывался предположительно, не приведя никаких фактов в пользу своего положения. Конечно, термин мог принести с собою какой-нибудь выходец из Правобережья. Писарем во время нынешнего дела был Дублянский, родом из Острога (Лазаревский, Старод., I, стр. 93). Но если принять во внимание постоянные в договорных статьях просьбы сохранения шляхетских судов, то вряд ли можно особенно настаивать на отсутствии статутных судов в Малороссии до 1648 г. Оставляя пока вопрос открытым, я думаю впоследствии учесть приводимый случай при пересмотре вопроса о племенном и сословном составе старшины. До сих пор этот вопрос разрешался г. Лазаревским, г-жей Ефименко и г. Миллером односторонне, поспешно, тенденциозно, как до них разрешался тенденциозно в другую сторону – имею в виду объяснения стремившейся слиться с великорус. дворянством малорус. старшины. Из иных документов сборника № 13 следует указать на указывавшиеся под известным годом и г. Лазаревским в его монографии. На самом деле г. Лазаревский располагал только копиями и то в экстрактах с недошедших дел, неизвестно, в котором году совершавшихся. Таков как-то «в половине XVIII в.» приговор будто-бы стародуб. полк. суда, приговор, по которому б. приговорен к сожжению обворовавший церковь кравец. Таков списанный приговор Нежинского суда по делу Романенка. Любопытно, что в XVIII в. в гетманщине отсутствовал институт условного заключения, покоящийся, разумеется на обычае. Это можно наблюдать в Справной книге прулук. полка. Сборник г. Лазаревского дает интересный пример условного осуждения в Нежине в 1719 г. за конокрадство была приговорен к повешению грек, но помилован под условие до новой кражи (Но и пойманный он томился в тюрьме, ожидая окончания бесплодной и продолжительной переписки властей). В этом роде кое-что можно найти и в известной книге г. О. Левицкого Очерки народной жизни²⁸⁷. Дело 1720 г. интересно в

²⁸⁷ Левицкий О.И. Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII в.

том отношении, что перечислять кодексы, на основании которых изрекались приговоры. Кроме Лит. Стат. и Магдеб. права здесь можно увидеть записи судов маршалковских, *jus municipale*, Евклезиаст и Св. Писание. Дело 1721 г. интересно потому что дает пример несения урядовой службы женской. Конокрад Яцко Гончар в прилуц. полку в 1721 г. заявлял, что раньше он был схвачен по приказанию старости. Последней, в отсутствии мужа, подчиненные доносили о своих делах и она давала различные приказания, которые немедленно и исполнялись. В истории Малороссии подобные факты редки: разве если, так сказать, службу Ганна Хмельницкая, Скоропадская да Пелеиха и другие женщины распоряжались в полках и сотнях даже часто, но то было неформальным явлением, на которое и жаловались в случае же со старостой видна обыденность. Можно указать еще на несколько дел об известном стяжателе Седке, но вообще др. дела не представляют большого интереса.

Более интересны 2 тома Сборника № 41. Второй из них использован в значительной мере г. О. Левицким в его «Очерках юрид. жизни», первый же и г. Левицким, и г. Лазаревским использован не был. Дела, заключающиеся в I томе, аналогичны перепечатанным г. Левицким, поэтому как на фабуле дел I-го, так и II-го томов я останавливаться совсем не буду. 1-ый том интереснее в том смысле, что имеет неоспоримые доказательства относительно приблизительной даты для уряда полкового судьи. В одном из дел, в «угоде и слушном поеднанию Гарасимовом Прогонском з Романом Мелником, зятем Григоренком – року [?], месяца феврия [?] дня» присутствует полковник, осаул, атаман городской, 2 войта и много важных людей. В следующем году, III, 11 при исполнении обязанностей суда, присутствует наказный полковник, наказный атаман, войт, бурмистры и зацные люди («записанная на дом Иляшихою Лунякови, зятеви еи»). 1674, VI, 13 при покупке грунтов Корнелиею Карпенко во главе других старшин, но в отсутствии полковника стоит полк. судья К. Кублицкий, но XI, 23 при покупке нивы у Матяшихи войтовой дело происходит «пред Г. Барабаша, атам. городского, Хв. Куриленко суде полкового». В одном и том же году разные судьи – Кублицкий и Куриленко. В том же году, VI, 23, когда «з наказания врядового прийшли «до угоды» Лазарь и Кречун, судит полковника, а судьи нет, а X, 21 снова фигурирует судья. Если обратиться к другим месяцам, то снова увидим, что 15 янв. при покупке сечи назван судья Кублицкий, а 16-го при такой точно покупке дело обходится без судьи. Данные следующего года. При судебном разбирательстве от V, 14; VI, 19, 23; IX, 10; XII, 29 судья (при полковнике Левенце) П. Лисенко; 28-го июня при том же полковнике

уже судья Гаевский, а в 1676 г. – судьи Ков [?], затем Стеф. Мосцевый и Д. Гуджол. В деле 1671 г, IX, 18 судьей снова является Кублицкий, который судил и в 1670 и в феврале, апреле и июне, а в марте, июне, июле и октябре – судит Гуджол. И только в 1681 г. судья уже является несменяемым – Кублицкий. Таким образом, до 1680 г. в полтавском полку постоянного уряда судьи нет. Если он не назван, то занимает второе место после полкового или наказного или же при полковнике и совсем отсутствует. Наоборот, в отсутствии полковника всегда дела ведет судья. Более или менее продолжительно нес службу Кублицкий и Гуджол, который остался и позже. Таким обр. все указанные случаи лишний раз подтверждают высказанный мною взгляд, что введение постоянного уряда судьи может относиться либо к концу гетманства Многогрешного, либо к началу гетманства Самойловича. Подтверждаемое понимание слова «зацный», напр. В акте 1675 г., VI, 19.

В делах 1676, XI, 19; 1680, II, 20; 1684, IV, 18 и др. находятся новые указания на весьма мало известном институте могорьчников.

Другими данными я воспользуюсь при печатании своей работы.

Главным сборником, гвоздем моей работы в университетском Архиве, является «Протокол впускных писем за гетмана Апостола» иначе «Диариуш или щоденная записка всяких дел Енеральной войсковой канцелярий за бытия Правления имеющихся, от начала 1727 году начавшийся». Названный Сборник представляет огромный материал для моей будущей работы: «Высшие учреждения гетманщины XVII – XVIII в.в.». Материал этот рисует состояние и компетенцию одного из высших малорусских учреждений – Генер. Войск. Канцелярии. Столь видному учреждению до сих пор не посвящено ни единой строчки. Генеральной Канцелярией как-то не интересовались, хотя в жизни гетманщины она играла выдающуюся роль. Я списал с сокращениями (пропусками однородных дел) весь 1-ый том Диариуша, а второй лишь просмотрел. Содержание второго тома Диариуша сравнительно с первым нового почти ничего не представляет. Содержание списанного мною 1-го тома нуждается в специальной разработке, для которой у меня пока нет времени. Генеральной Канцелярией и Диариушем я смогу основательно заняться лишь по напечатании медальной работы. Черновик же сделанного мною списка, я представил на рассмотрение проф. И.А. Линниченко, который это может засвидетельствовать.

Студент-юрист 3-го курса Михаил Слабченко
Одесса, 1908 г., октября 25 дня.

ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 4. – Спр. 2633. – Арк. 110-116.

The first text of the Odesa historian M. Slabchenko about Ukraine and the cossacks

The anniversary of the given out historian, founder of historical ukrainistik in Odesa Mykhajlo Slabchenko is recently marked. The course of life of this personality already will not name insufficiently known, in fact in work of historians there are monographs, collections of documents, dissertation, personally devoted to M. Slabchenko. However, it does not mean that all possibilities of expansion of a springbase are already outspent. The initial phase of life of M. Slabchenko is enough dotted investigated. In this secret service to historiography the until now not used by the biographers of historian M. Slabchenko text is entered: report of student of the Novorossisk university M. Slabchenko on his work in the Kyiv archives in 1908. This archived handwritten text represents the stage of preparation of historian to the first scientific monograph and is on the whole the first known scientific text of M. Slabchenko about history of Ukraine Cossack. Also text represents the creative laboratory of historian, archived searches. It is also one of sources from history of arkhivistik in Ukraine, in particular, Kiev archive. Text, which is published below, probably, was not the first scientific text of M. Slabchenko, in fact there is information, that in 1904/1905 school year of M. Slabchenko in quality the student of historico-philological faculty of the Novorosiysk university gave work of «A peasant question in the legislative commission of EkaterinaII». He was rewarded a silver medal, already as a student of faculty of law. However, there is not this text in our order. In 1905-1910 years during studies on the faculty of law of M. Slabchenko betrayed neither the historical personal interests nor scientific leader – professor of department of Russian history to Ivan Linnichenko. His lectures in Odesa of «Prosvita» in 1908 the «Administrative line-up on Ukraine of XVII-XVIII st.» and «A judicial line-up on Ukraine in XVII-XVIII st.» testify the reflection of M. Slabchenko studios above history of cossack Ukraine. Right. As the articles they did not reach to us. These lectures represent a work M. Slabchenko above the main work of student years – medal work from history of legal line-up of Getmanschina. Exactly working above this theme he left on searches in the Kiev archive. The report of M. Slabchenko on work in an university archive comes into a notice that, it is not only the dry list of the labours worked out by him, but also their analysis, with historiography retreats, that, in essence, by a scientific studio. M. Slabchenko used materials, transferred them in a report, in a few works of 1910th, published in Odesa. It is known from the letter to the Odesa historian A. Yakovlev on September, 6, 1909, that M. Slabchenko sent the article of «Chastizing on the judicial book of the Pryluko regiment» for a publication in «Messages» of Kiev Ukrainian scientific society, that also probably based on indicated by him in a report documents, but it got lost somewhere. Main from works of M. Slabchenko, that directly based on the indicated report, was him medal work of 1909 of «A malorusskiy regiment in an administrative relation: Historical-legal essay in «Messages» of university and separate edition. From a report M. Slabchenko swims out, that at first he planned to name this work of « Higher establishments of Getmanschina XVII – XVIII st.». This name reminds edition under which lectures of M. Slabchenko were given out in 1918 year. For the «Malorusskiy regiment» M. Slabchenko got the gold medal after review of Linnichenko. Before this triumph there was other positive review of Linnichenko on the report published below.

A professor marked that him a ward worked very with application and with a large benefit for the scientific labours, did in short time mass of very valuable extracts from acts, and expressed reasoning on the basis of acquaintance with them, that have an absolute scientific value.

Key words: *M. Slabchenko, Odesa, Cossacks.*

Олександр Муzychko

Первый украиноведческий и казаковедческий текст одесского историка Михаила Слабченка

В статье в историография впервые введено до сих пор не использованный биографами историка М. Слабченко текст: отчет студента Новороссийского университета М. Слабченко о своей работе в киевских архивах. Этот архивный рукописный текст отражает этап подготовки историка к своей первой научной монографии и является первым известным научным текстом М. Слабченко об истории Украины казацкой эпохи. Также текст отражает творческую лабораторию историка, его архивные поиски.

Ключевые слова: *М.Слабченко, Одесса, история казачества.*

РЕЦЕНЗІЇ, ІНФОРМАЦІЯ

УДК 94(477.7):26/28 «19/20»

Олена Бачинська

**«ЧОЛОВІК З ШАРМОМ, ДЕРЖАВНИМ РОЗУМОМ
ТА ВМІННЯМ РИЗИКУВАТИ....»**

**[Рец. на: Ковалевська О. Іконографія Івана Мазепи:
ілюстрований каталог творів ХХ – початку ХХІ ст. – К.:
Темпора, 2013. - 420 с.; іл.]**

Постать гетьмана Івана Мазепи – одна із найбільш суперечливих в історії України. В історіографії присутні його протилежні оцінки – від вкрай позитивних – до негативних, аж до повного заперечення і забуття. Звісно, що така постать здавалось мала бути усім відома в обличчя. Однак, як виявляється, справжній портрет гетьмана потрібно було розшукувати й діставати з темряви часу. Складність і важливість даної роботи, демонструє робота запропонована Ольгою Ковалевською. Як доводить вступна стаття авторки, для кожної епохи образ Івана Мазепа, а разом з цим і його зображення, були різними. Хтось бачив гетьмана як чоловіка «літами понад сімдесятку, з суворим обличчям, зложеним на козацький звичай...» на початку XVIII ст. (с.9), а інші у XIX ст. на основі цієї інформації вимальовували «психологічний портрет «гетьмана-зłodія» (с.10). Тим більше, все це визначало необхідність дослідження, присвяченого іконографії гетьмана Івана Мазепи.

Матеріал книги поділений на логічні складові – живопис, графіка, скульптура, декоративно-ужиткове мистецтво. В кожній складовій є свої підрозділи, що показують наскільки різноманітним і популярним було й є зображення Івана Мазепи. Складність проведеного аналізу полягала ще й в тому, що як виявила автор, на сьогодні «ми маємо 10 достовірних портретів Івана Мазепи та 5, які

імовірно можуть ними бути» (с.15). Отже, всі інші зображення мають характер схожих або не схожих, достовірних або уявних зображень гетьмана протягом ХІХ – ХХІ ст. Каталог цих творів дає можливість кожному, хто цікавиться постаттю гетьмана, отримати інформацію про той чи інший вид зображення із зазначенням джерел на основі яких воно створювалось. Легкість сприйняття матеріалу, його логічність та послідовність, а також не завантаженість складними мистецтвознавчими характеристиками, порівняннями, робить видання доступним не лише для фахівців, але й для звичайного читача. А він як показує досвід, від учня та студента до важливого чиновника із задоволенням міркує про поста відомого гетьмана, кожен зі своїми оцінками та аргументами. В такому випадку необхідність тиражування реального портрету Івана Мазепи вельми необхідна.

В той самий час, зауважимо на необхідність визначення особливостей у зображенні постаті Івана Мазепи в різні періоди – ХVІІІ, ХІХ, ХХ та ХХІ ст., і по можливості з'ясування причин і бажання зображати гетьмана саме у тому чи іншому вигляді у цих періодах.

Запропоноване дослідження не знімає усіх дослідницьких питань в проблемі іконографії Івана Мазепи, а лише піднімає його на новий якісний етап дискусії. Не виникає сумнівів, що воно викликати інтерес у науковців і матиме практичне застосування. Хочеться побажати пані Ользі Ковалевській нових творчих звершень і наукових праць.

Olena Bachynska

«The man with the charm, political mind and the skill of risking....»

[Reference: Kovalevska O. The Iconography of Ivan Mazepa: the illustrated catalog of works of XX - XXI century. – K.: Tempora, 2013. – 420 p.; il.]

Елена Бачинская

«Мужчина с шармом, государственным умом и умением рисковать»

[Рец. на: Ковалевська О. Іконографія Івана Мазепи: ілюстрований каталог творів ХХ – початку ХХІ ст. – К.: Темпора, 2013. - 420 с.; іл.]»

УДК 94(477)

Олег Мельник

**ПЕРША ВСЕУКРАЇНСЬКА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ
«КОЧУБІЇВ - ХАДЖИБЕЙ - ОДЕСА»**

28-29 травня 2015 р. в Одесі на базі Одеського національного політехнічного університету пройшла Перша Всеукраїнська наукова конференція «Кочубіїв - Хаджибей - Одеса», присвячена 600-річчю міста. Організатором конференції виступила кафедра історії та етнографії України

Одеського національного політехнічного університету (завідувач - доктор історичних наук, професор Григорій Гончарук).

Питання заснування міста на території сучасної Одеси, привертало увагу багатьох дослідників від XIX ст. одеські історики професори Пиаип Брун, Олексій Маркевич, Володимир Яковлев, Василь Надлер та ін. звертали увагу на першу письмову згадку 1415 р. про Кочубіїв, який пізніше називали Качибеем та Хаджибеем. На початку 1795 р. це місто було перейменовано на Одесу. Зазначена згадка мала місце в «Історії Польщі» Яна Длугоша та пов'язана з відправленням польським королем Владиславом Ягайлом допомоги зерном Константинополю зі «свого королівського порту Кочубіїв». 1994 р. одеський історик Олександр Болдирев опублікував книгу «Одесі - 600», де обґрунтував необхідність перенесення офіційної дати заснування Одеси на 1415 р.²⁸⁸.

Цього року, коли виповнилося рівно 600 років від зазначеної згадки більше 50 дослідників взяли участь у науковій конференції з цього приводу²⁸⁹. В матеріалах конференції вміщено публікацію члена-кореспондента НАН України Олександра Реєнта Співпраця вчених Одеси та Інституту історії України²⁹⁰ та публікації одеських вчених: від провідних дослідників з історії, археології та етнології (Олени Бачинської, Григорія Гончарука, Тараса Гончарука, Віктора Савченка, Олександра Музичка, Ігоря Сапожнікова, Андрія Шабашова та ін.) до перспективних дослідників-початківців (Олександра Степанченка, Ксенії Сорочіної, Оксани Амеліної, Вікторії Паламарчук та ін.).

На пленарному засіданні, що відбулося 29 травня 2015 р., були присутні не лише вчені, але й представники громадськості (зокрема, громадської організації «Одесі - 600», одеської Спілки письменників), відомі одеські поети та письменники, журналісти.

О. Степанченко в своєму виступі пов'язав першу писемну згадку про Кочубіїв (Одесу) з ідеєю укладення церковної унії, якою тоді переймалися правителі Польщі та Литви Владислав Ягайло та Вітовт. О. Степанченко також визначив точну дату першої письмової згадки про Кочубіїв - 19 червня 1415 р.²⁹¹.

²⁸⁸ Болдирев О.В. Одесі - 600. - Одеса, 1994. - 54 с.

²⁸⁹ Кочубіїв - Хаджибей - Одеса: матеріали Першої Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 600-річчю міста, 28-29 травня 2015р./ Редкол.: Г.І. Гончарук (гол.ред.); М.С.Кучерук (відп. Секр.); Т.Г. Гончарук [та ін.] - Одеса: Політехперіодика, 2015. - 174 с.

²⁹⁰ Реєнт О.П. Співпраця вчених Одеси та Інституту історії України НАН// Кочубіїв — Хаджибей - Одеса: матеріали Першої Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 600-річчю міста, 28-29 травня 2015р./ Редкол.: Г.І. Гончарук (гол.ред.); М.С.Кучерук (відп. Секр.); Т.Г. Гончарук [та ін.] - Одеса: Політехперіодика, 2015. - С.9 - 11.

²⁹¹ Степанченко О. Є. Про визначення точної дати першої літописної згадки про Одесу 1415 р. \ \ Кочубіїв — Хаджибей — Одеса: матеріали Першої Всеукраїнської наукової

Виступ І. Сапожнікова викликав дискусію з приводу можливого місця розташування турецької фортеці Хаджибей у XVIII ст., в якій взяв участь дослідник історії фортифікації XV-XVIII ст. Андрій Красножон²⁹². Доповідь Т. Гончарука про будівлі Хаджибея (Одеси) 1760- 1780-х рр. стала своєрідною екскурсією по османській Одесі та викликала жвавий інтерес присутніх²⁹³.

Керівник управління культури і туризму, національностей та релігій Одеської обласної державної адміністрації Надія Яшан розповіла про заходи, що плануються обласною адміністрацією та міською владою, щодо відзначення 600-річчя з часу першої згадки про населений пункт - попередник Одеси.

Учасники конференції затвердили рекомендації до місцевої влади щодо необхідності відзначення 600-річчя першої писемної згадки про Кочубіїв (Одесу) та прийняли рішення проводити на базі Одеського національного політехнічного університету наукові конференції «Кочубіїв - Хаджибей - Одеса» щорічно.

Oleg Melnik

The First Ukrainian scientific conference «KOCHUBIIV – KHADZHYBEI – ODESA»

The First Ukrainian scientific conference «Kochubiiv, Khadzhybei, Odesa» devoted to 600-th anniversary of the took place on the base of Odessa national polytechnic university on the 28-29-th of May 2015. The Odesa national polytechnic university` department of history and ethnography of Ukraine (the holder of chair – D.Sc.; Prof. Hryhorii Honcharuk) was its organizer.

Олег Мельник

***Перша Всеукраїнська наукова конференція
«КОЧУБІЇВ - ХАДЖИБЕЙ - ОДЕСА»***

конференції, присвяченої 600-річчю міста, 28-29 травня 2015р./ Редкол.: Г.І. Гончарук (гол.ред.); М.С.Кучерук (відп. Секр.); Т.Г. Гончарук [та ін.] – Одеса: Політехперіодика, 2015. – С. 137-141.

²⁹² Див.: Сапожніков І.В. Андре-Жозеф де Лафїт-Клаве в Хаджибеї у 1784 році \\ Кочубіїв — Хаджибей — Одеса: матеріали Першої Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 600-річчю міста, 28-29 травня 2015р./ Редкол.: Г.І. Гончарук (гол.ред.); М.С.Кучерук (відп. Секр.); Т.Г. Гончарук [та ін.] – Одеса: Політехперіодика, 2015. – С. 123 – 128; Красножон А.В. До питання про датування Хаджибейського замку \\Кочубіїв – Хаджибей – Одеса: матеріали Першої Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 600-річчю міста, 28-29 травня 2015р./ Редкол.: Г.І. Гончарук (гол.ред.); М.С.Кучерук (відп. Секр.); Т.Г. Гончарук [та ін.] – Одеса: Політехперіодика, 2015. – С. 73-76.

²⁹³ Гончарук Т.Г. Будівлі османського Хаджитбею(Одеси) 1760-80-х рр.: за матеріалами опублікованих джерел\\ Кочубіїв – Хаджибей – Одеса: матеріали Першої Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 600-річчю міста, 28-29 травня 2015р./ Редкол.: Г.І. Гончарук (гол.ред.); М.С.Кучерук (відп. Секр.); Т.Г. Гончарук [та ін.] – Одеса: Політехперіодика, 2015. – С. 28 – 35.

28-29 травня 2015 року в Одесі на базі Одеського національного політехнічного університету пройшла Перша всеукраїнська наукова конференція «Кочубіїв - Хаджибей - Одеса», присвячена 600-річчю міста. Організатором конференції виступає кафедра історії та етнографії України Одеського національного політехнічного університету (завідувач – доктор історичних наук, професор Григорій Гончарук).

УДК 94(477)«Слабченко»

Тарас Гончарук

ВІШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ ВИДАТНОГО ІСТОРИКА- КОЗАКОЗНАВЦЯ МИХАЙЛА СЛАБЧЕНКА

Постать видатного одесита, академіка Михайла Єлисейовича Слабченка (1882 – 1952 рр.) широко відома дослідникам минулого в Україні та поза її межами. Слід згадати, що в доробку цього вченого були й козакознавчі праці, зокрема, фундаментальні дослідження з юридичної та соціально-економічної історії Гетьманщини та Запорозької Січі (серед них монографії та статті: «Малорусского полк в административном отношении: Историко-юридический очерк» 1909 р.; «Малорусского полк в административном отношении: Историко-юридический очерк» 1909; «Диариуш Генеральной Войсковой Канцелярии» 1913 р.; «Ще до історії устрою Гетьманщини XVII – XVIII ст.» 1913 р.; «Организация хозяйства Украины: От Хмельнищины до мировой войны» в чотирьох томах 1922 – 1925 рр.; «Чи була в Гетьманщини своя монета» 1926 р.; «Соціально-правова організація Січі Запорозької» 1927 р.; «Тарас Трясило» 1927 р.; «Запорозькі печатки XVIII ст.» 1928 р.; «Паланкова організація Запорозьких Вольностей» 1929 р. та ін.²⁹⁴).

На жаль не можна сказати, щоб ім'я видатного земляка було увічнено в Одесі належним чином. В місті немає вулиці М. Слабченка, згадано його прізвище хіба що на скромній меморіальній дошці серед інших діячів одеської «Просвіти» 1905 – 1909 рр. (вул. Софіївська №30). Таку неувагу з боку влади певною мірою компенсують дії одеської університетської інтелігенції. Ще 1995 р. в Одесі було проведено наукову конференцію та випущено збірку статей «Академік Михайло Єлисейович Слабченко: наукова спадщина і життєвий шлях»²⁹⁵, від 2014 р. запроваджено стипендію імені М. Слабченка для студентів ОНУ імені І.І. Мечникова спеціалізації «Історія України» (стипендію за цей час отримували О. Лаврі, О. Перевертаний та М. Сапатінський).

²⁹⁴ Див: Опис прижиттєвих публікацій М.Є. Слабченка. Матеріали до бібліографічного покажчика. Упорядник Г. Д. Зленко // Академік Михайло Єлисейович Слабченко: наукова спадщина і життєвий шлях. Збірник статей. – Одеса, 1995. – С. 85 – 99.

²⁹⁵ Академік Михайло Єлисейович Слабченко: наукова спадщина і життєвий шлях. Збірник статей. – Одеса, 1995. – 126 с.

Ще на початку 1990-х рр. одеський відомий історик-казакознавець професор Анатолій Діомидович Бачинський (1933 – 1995 рр.) висловив пропозицію встановити меморіальну дошку М. Слабченку на головному корпусі університету, в якому він навчався та працював. Ця ідея досить довго чекала на свою реалізацію. Знаменним, є її втілення у рік 150-річчя Одеського національного університету імені І.І. Мечникова. Ініціатором її встановлення стала кафедра історії України, ініціативу підтримали представники громадськості та керівництво університету.

Автором меморіальною дошки-барельєфу став талановитий сучасний одеський скульптор Олександр Ковальов (цей митець, зокрема, 2014 р. створив дошку-барельєф одеському українському художнику кінця ХІХ – початку ХХ ст. Герасиму Головкову, а 2015 р. розробив досить вдалу пам'ятну медаль до 600-річчя Кочубіїва-Одеси)²⁹⁶. Перед скульптором постало досить складне завдання. Як зазначає одеський журналіст-мистецтвознавець Володимир Кудлач: «Складність роботи над образом Михайла Слабченка полягала в обмеженій іконографії історика, а окремі фото, що дійшли до нас, – невисокої якості. Однак досвідчений скульптор справився з поставленим завданням і створив надзвичайно правдоподібне і характерне зображення славетного науковця». Можна стверджувати, що образ створений О. Ковалем для дошки-барельєфу став досить цінним доповненням до небагатої іконографії М. Слабченка.

Для дошки М. Слабченка в галереї меморіальних дошок видатних вчених університету було виділено досить почесне місце – найближче до входу. «Церемонія відкриття, – відзначає В. Кудлач, – відбулася 12 жовтня напередодні Дня захисника України та Дня українського козацтва. Це знаменно, адже Михайло Слабченко зробив великий внесок у дослідження історії козацтва»²⁹⁷. На відкритті були присутні вчені історики Одеси, студенти університету, представники громадськості. «Честь відкрити меморіальну дошку було надано ректору ОНУ Ігореві Ковалю і правнукам видатного історика – Анатолієві Юрійовичу, Валерієві Юрійовичу та праправнучці Юлії Слабченко»²⁹⁸. Враховуючи нележку долю М. Слабченка та його родини (сам академік за сталінських часів відбув 10 років ув'язнення, його сина – історика Тараса Слабченка – було розстріляно 1937 р., репресій зазнали інші члени родини), досить зворушливим виглядало те, що полотно з меморіальної дошки славетному академіку на її відкритті 12 жовтня 2015 р. зривала його юна правнучка.

²⁹⁶ Владимирський О. Головков повернувся в Одесу // Чорноморські новини. – 2014. – 25 жовтня; Кудлач В. Роде наш прекрасний // Чорноморські новини. – 2015. – 14 листопада.

²⁹⁷ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/uk/news/131015-v-odesi-vstanovyly-memorialnu-doshku-myhaylovi-slabchenku>

²⁹⁸ Кудлач В. Повернення історика-україніста // Чорноморські новини. – 2015. – 17 жовтня.

Taras Goncharuk
Honoring the memory of great Cossacks historian –Mykhailo Slabchenko
Тарас Гончарук
Чествование памяти выдающегося историка козацтва Михаила Слабченка

НАШІ АВТОРИ

Бачинська Олена – д.і.н., зав.кафедрою історії України Одеського національного університету імені І.І. Мечникова.

Гончарук Тарас – д.і.н., професор кафедри історії України Одеського національного університету імені І.І. Мечникова.

Кухарук Олександр – к.і.н., доцент кафедри маркетингу, PR-технологій та логістики Чернігівського національного технологічного університету

Македон Вікторія – старший викладач кафедри державно-правових дисциплін ОДІВСУ

Мельник Олег – к.і.н., доцент кафедри історії та етнографії України Одеського національного політехнічного університету.

Музичко Олександр – к.і.н., доцент кафедри історії України Одеського національного університету імені І.І. Мечникова.

Новікова Людмила – к.і.н., доцент кафедри історії України Одеського національного університету імені І.І. Мечникова.

Петрова Анна – аспірантка кафедри археології та етнології України Одеського національного університету імені І.І. Мечникова.

Савченко Віктор – к.і.н., доцент кафедри філософії та соціально-економічних дисциплін ОДІВСУ

Станіславський В'ячеслав – к.і.н., старший науковий співробітник відділу середніх віків та раннього нового часу Інституту історії України НАН України.

Туранли Ферхад – к.і.н., доцент кафедри загального і слов'янського мовознавства Національного університету «Києво-Могилянська академія»

Чухліб Тарас – д.і.н., провідний науковий співробітник відділу середніх віків та раннього нового часу Інституту історії України НАН України.

ЗМІСТ СТАТТІ

Чухліб Тарас

Іван Мазепа як полководець: військові походи до Хаджибею, Північного Причорномор'я та Криму у 1687 – 1699 рр. 3

Гончарук Тарас

Будівлі османського Хаджибея (Одеси) 1760 – 1780-х рр.:
за матеріалами опублікованих джерел та вітчизняної історіографії..... 16

Македон Вікторія

«Одеське відділення товариства поширення просвіти серед євреїв в Росії»: етапи та напрямки функціонування 26

Савченко Віктор

Ідея козацької волі в пропагандистській і організаційній діяльності анархістів в українському селі (1905 – 1920 рр.) 35

Петрова Анна

Обряд викликання дощу у Балтському повіті у XIX ст.
(за матеріалами однієї архівної справи)..... 45

КОЗАКОЗНАВЧІ СТУДІЇ

Туранли Ферхад

Військові походи та «козацьке питання» в турецько-польських мирних договорах (XVII-XVIII ст.) 48

Новікова Людмила

До питання про черкаську (черкаську) версію походження козацтва в історичних працях XVIII – першої третини XIX ст. 56

Бачинська Олена

«Стамбульський напрямок» походів українських козаків в першій чверті XVII ст. (на сторінках наукових видань кінця XIX – початку XX ст.)..... 68

ПУБЛІКАЦІЯ ДОКУМЕНТІВ

Станіславський В'ячеслав

Українсько-турецькі торговельні зв'язки початку XVIII ст.:
види та походження товарів..... 76

Кухарук Олександр

В.С. Печерін спогади про Хаджибей-Одесу та майбутнє Росії
(на матеріалах епістолярної спадщини) 88

Музичко Олександр

Перший українознавчий та козакознавчий текст одеського історика
Михайла Слабченка..... 97

РЕЦЕНЗІЇ, ІНФОРМАЦІЯ

Бачинська Олена

«Чоловік з шармом, державним розумом та вмінням ризикувати....»
[Рец. на: Ковалевська О. Іконографія Івана Мазепи: ілюстрований каталог творів XX – початку XXI ст. – К.: Темпора, 2013. - 420 с.; іл.] 108

Мельник Олег

Перша всеукраїнська наукова конференція «Кочубіїв - Хаджибей - Одеса» 109

Гончарук Тарас

Вшанування пам'яті видатного історика-козакознавця Михайла Слабченка ... 112

Наші автори 115

Зміст..... 116

CONTENTS
ARTICLES

Chukhlib Taras

Ivan Mazepa as the military leader: the campaigns to Khadzhybei, to the Northern part of Black Sea coast and to the Crimea in 1687-1699 3

Goncharuk Taras

The buildings of Ottoman Khadzhybei (Odesa) in 1760-1780: based on materials of published sources and nativ historiography 16

Makedon Victoria

«Odessa branch of the society to spread education among Jews in Russia»: stages and directions of operation..... 26

Savchenko Victor

The idea of Cossack faith in the propaganda and organizational activities of anarchists in the ukrainian village (1905 - 1920) 35

Petrova Anna

Rainmaking rite in Balta in XIX century (based on one of archives) 45

COSSACKS STUDIES

Turanly Ferhad

Military campaigns and «the Cossack problem» in the Turkish-Polish peace treaties XVII - beginning of XVIII centuries..... 48

Novikova Lyudmyla

To the question on Circassian (Chercasy) version on the origin of Cossacks in the historical works in XVIII – the first third of XIX c56

Bachynska Olena

«Istanbul direction» comes Ukrainian Cossacks in the first quarter of the XVII c. (scientific publications on the pages of the late XIX - early XX c.) 68

PUBLICATION OF HISTORICAL SOURCES

Stanislavskyy Viacheslav

Ukrainian-Turkish trade relations in the early XVIII century: types and origin of goods 76

Kuharuk Olexsander

V.S.Pecherin about Odesa and the future of Russia (based on the materials of epystolyar heritage)..... 88

Muzychko Olexsandr

The first text of the Odesa historian M. Slabchenko about Ukraine and the Cossacks 97

REFERENCES, CHRONICLE

Bachynska Olena

«The man with the charm, political mind and the skill of risking ...» [Reference: Kovalevska O. The Iconography of Ivan Mazepa: the illustrated catalog of works of XX - XXI century. – K.: Tempora, 2013. – 420 p.; il.]..... 108

Melnik Oleg

The First Ukrainian scientific conference «KOCHUBIV – KHADZHYBEI – ODESA» 109

Goncharuk Taras

Honoring the memory of great Cossacks historian – Mykhailo Slabchenko 112

Our authors 115

Contents 116

Наукове видання

ЧОРНОМОРСЬКА МИНУВШИНА

**Записки Відділу історії козацтва на Півдні України
Науково-дослідного інституту козацтва
Інституту історії України НАН України**

Збірка наукових праць
Випуск 10

Комп'ютерна верстка та макетування: Олена Бачинська

Видано за авторською редакцією

*Здано до набору 18.12.2015 р.
Підписано до друку 29.12.2015 р.
Формат 60x84/16. Папір осетний.
Гарнітура Bookman Old Style. Друг цифровий.
Ум.-друк. арк. - 6,97. Наклад 300 прим.*

*Видавець СПД-ФО Бондаренко М.О.
(Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців ДК №4684 від 13.02.2014 р.)*

*Надруковано у ФОП Бондаренко М.О.
м. Одеса, вул. В. Арнаутська, 60.
Т. +38-0482-35-79-76
info@aprel.od.ua*